

Keresztényügyi eljárások az I. században
– Forráshelyek és kommentárok–

Jelige: Kereszténység

TARTALOMJEGYZÉK

I. Bevezetés.....	2
II. Forráshelyek és kommentárok.....	5
II. 1. Tiberius támogatta a keresztényeket.....	5
II. 2. „Pál és Barnabás Cipruson”.....	6
II. 3. ’Pál és az apostolok a pisidiai Antiochiában’.....	10
II. 4. Pál és társai Thesszalonikében.....	11
II. 5. Pál és Szilas Philippiiben.....	13
II.6. Pál Gallio előtt.....	15
II. 7. Gaius és Aristarchos Ephesosban.....	16
II. 8. Pál Jeruzsálemben.....	19
II. 9. Pál Felix helytartó előtt.....	23
II.10. Pál Festus helytartó előtt.....	25
II.11. A ’zsidók’ kiűzése Rómából.....	27
II.12. Nero császár uralkodása alatti események.....	29
II. 13. Domitianus császár uralkodása alatti események.....	36
II. 14. Traianus császár uralkodása alatti események	41
III. Összefoglalás.....	50
IV. Felhasznált antik források	55
V. Irodalomjegyzék.....	56

I. BEVEZETÉS¹

A Kr. u. I. század első évtizedeiben jelentkező kereszténység valamivel több, mint három évszázad leforgása alatt a Római Birodalom hivatalos-, majd államvallásává nőtte ki magát. A Jeruzsálemből induló vallás apostolai, papjai és hívei közvetítése által a birodalom teljes területén megjelent. Legkésőbb az első század 60-as éveiben már az uralkodó foglalkozott velük, azaz a közigazgatás legfelsőbb szintjén is érdeklődést keltett az akkor még judaista szektának tekintett vallás.

A római állam képviselői azonban kezdetben nem tulajdonítottak nagy jelentőséget az újonnan fellépő vallási irányzatnak, így gyakorlását törvényileg sem szabályozták. Ennek megfelelően egészen a III. század közepéig csak esetileg vált megoldandó közigazgatási kérdéssé, az eljárások alapja pedig eleinte rendbontás, közösség elleni izgatás, később általánosan felségsértés büntetnének gyanúja volt.

A dolgozat célja azon államigazgatás keretében tevékenykedő, ismert személyek bemutatása, akik hivatalból kerültek kapcsolatba keresztényekkel. Munkámban az, ókeresztény szerzői művekben, történeti művekben, vértanúaktákban, jogtörténeti és epigrafikai forrásanyagban felbukkanó személyek származását, beosztását, hivatali idejét és tevékenységének színterét vizsgálom azzal együtt, hogy milyen okból kerültek kapcsolatba keresztény vallású személyekkel, hogyan értelmezték, kezelték és oldották meg a felvetődött kérdéseket.

A vizsgálatokat proszopográfiai módszertannal végzem, így a katalógusszerűen összeállított, egyénekre vonatkozó személyes adatok, történeti tények összegyűjtésén kívül, az adott személyhez tartozóan a kutatási téma szempontjából releváns eseményeket, fogalmakat is elemzem, majd az összegző fejezetben történeti, ezen belül is közigazgatástörténeti összefüggésben értékelem az adatokat.

A forrásokban felbukkanó személyeket a lehetőségekhez mérten elhelyeztem térben, idő-ben, egy-egy település, régió vagy provincia keretei között. A kommentárokból csak azon adatok kerülnek részletesebb tárgyalásra, amelyek egyfelől a forrás szövegének értelmezésére, másfelől a forrásban szereplő személyre, származására, pályafutására vonatkoznak. A kommentárokhoz a fontosabb – elsődleges forrásnak számító - auctorszövegeket és az adott kérdés tárgyalásához elegendő, nagyobb összefoglaló jellegű szakirodalmi munkákat használtam.

Mivel a dolgozat célja kifejezetten Krisztus követőinek és a római hatalom kapcsolatának vizsgálata, így a legkorábbi tárgyalt források nem a Jézus Krisztus perét² és keresztrefeszítését is

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

elbeszélő evangéliumrészletek, hanem Tiberius császár azon állítólagos kísérlete, amely arra irányult, hogy támogatásában részesítse a keresztényeket. Időrendben Sulpicius Severus Kr. u. V. században készült *Chronicon* című műve a legkésőbbi felhasznált - az I-II. századokat is tárgyaló - forrás, mivel a későbbi egyháztörténeti munkák már őt és elődjait használják fel kútfőként.

A II. fejezetben a felhasznált forráshelyek és a hozzájuk kapcsolódó kommentárok időrendi sorrendben követik egymást (II. 1-14). Az azonos időszakra vonatkozó események ugyanazon fejezetben találhatók, ezt követik a kommentárok. A könnyebb olvashatóság és ellenőrizhetőség miatt a dolgozatban az eredeti forrásszöveg és annak magyar fordítása egyaránt szerepel. Az egyes források alatt jelöltem a felhasznált szövegkritikai kiadásokat és fordításait. Amennyiben a magyar nyelvű forráshely alatt nem szerepel kiadás, úgy azok a saját fordításaim (főként Cassius Dio, Orosius és Sulpicius Severus művei esetében). A filológiai pontosság érdekében egyes esetekben szükségesnek látszott javítani, pontosítani a felhasznált magyar fordítást, amely ugyancsak feltüntetésre került a kérdéses szöveghelyeken. A III. fejezetben röviden összegzem a legfontosabb eredményeket és kérdéseket.

Bár a felhasznált eredeti források esetében igyekeztem mindig a megbízhatóbbnak tekinthető szövegkiadást használni, főként a patrisztikus szövegek esetében erre nem mindig nyílt lehetőségem. Két esetben az eredeti forráshely vizsgálatára, elérhető szövegkiadás hiányában (csak magyar nyelvű változat volt elérhető hivatkozás nélkül), egyáltalán nem kerülhetett sor, ezt lábjegyzetben jelöltem. Áttekintve számos különböző magyar nyelvű kiadást, a Szentírás-fordítások közül Békés Gellért és Dalos Patrik fordítására esett a választásom, mint a jelen dolgozat kitűzött céljának teljesen megfelelő szövegre. Ugyanitt azonban egyes nevek, szakkifejezések fordításán javítottam, ha indokoltnak mutatkozott, s ezt jegyzetben fel is tüntettem.

A dolgozat újszerűsége abban áll, hogy a kérdést római, azaz ún. pogány szempontból közelítem meg, ahol nem a kereszténység bármilyen aspektusának bemutatása az elsődleges cél, hanem egy olyan teljeskörű, részletes forrásgyűjtés összeállítása és ezzel együtt annak vizsgálata, hogy mit láthatott a római államhatalom képviselője – maga és a feladata szempontjából – a keresztényekből. A magyar nyelvű szakirodalomból mindeközéig hiányzó forrásgyűjtemény és a hozzájuk kapcsolódó kommentárok remélhetőleg a későbbiek folyamán jó kiindulási alapot adhatnak egy alaposabb értékelésnek, összegzésnek, az egyes résztémák részletesebb elemzése pedig önálló, nagyobb munkák tárgyát is képezhetik.

² Magyar nyelven legutóbb SÁRY 2004a, kiterjedt szakirodalmi hivatkozással.

II. FORRÁSHELYEK ÉS KOMMENTÁROK

1/A.) Tiberius^I támogatta a keresztényeket (Tertullianus, *Apol.* V.2.)

„Tiberius ergo, cuius tempore nomen Christianum in saeculum introivit, adnuntiata sibi ex Syria Palaestina, quae illic veritatem ipsius divinitatis revelaverant, detulit ad senatum cum praerogativa suffragii sui. Senatus, quia non ipse probaverat, respuit, Caesar in sententia mansit, comminatus periculum accusatoribus Christianorum.”

Forrás: Tertullian-Minucius Felix. Tertullian. T.R. Glover. William Heinemann Ltd.; Harvard University Press. London; Cambridge, Massachusetts (1931)

„Tiberius, akinek idejében a keresztény név a világba lépett, midőn a palesztinai Szíriából hírül vitték neki a tényeket, amelyek a szóban forgó istenség igazságát ott kinyilvánították, jelentette a szenátusnak^{II} a dolgot, sőt kedvező szavazatát legelsőnek adta^{III} le reája. A szenátus elutasította őt, mert nem helyeselte az ügyet. A császár nem tágitott véleményétől és megfenyegette a keresztények följelentőit, hogy alaposan ellátja bajukat.”

Forrás: (Ford. Városi István.) In: Tertullianus művei. Ókeresztény írók XII. kötet (Budapest, 1986)

1/B.) Tiberius támogatta a keresztényeket (Eusebios, *HE* II.2.2-3)

„τὸν δὲ Τιβέριον ἀνενεγκεῖν ἐπὶ τὴν σύγκλητον ἐκείνην τ' ἀπώσασθαι φασὶ τὸν λόγον, τῷ μὲν δοκεῖν, ὅτι μὴ πρότερον αὐτῇ τοῦτο δοκιμάσασα ἦν, παλαιοῦ νόμου κεκρατηκότος μὴ ἄλλως τινὰ παρὰ Ῥωμαίοις θεοποιεῖσθαι μὴ οὐχὶ ψήφῳ καὶ δόγματι συγκλήτου, τῇ δ' ἀληθείᾳ, ὅτι μὴδὲ τῆς ἐξ ἀνθρώπων ἐπικρίσεως τε καὶ συστάσεως ἢ σωτήριος τοῦ θείου κηρύγματος ἐδεῖτο διδασκαλία: ταύτῃ δ' οὖν ἀπωσαμένης τὸν προσαγγελθέντα περὶ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν λόγον τῆς Ῥωμαίων βουλῆς, τὸν Τιβέριον ἦν καὶ πρότερον εἶχεν γνώμην τηρήσαντα, μὴδὲν ἄτοπον κατὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας ἐπινοῆσαι.”

Forrás: Eusebius, The Ecclesiastical History, Vol 1-2. (Lake, K. – Oulton, J.E.L. – Lawlor, H.J. – Heinemann, W.) (New Haven, 1926)

„Azt mondják, hogy Tiberius a szenátus (senatus) elé vitte a dolgot, ez azonban elutasította. Látszólag ugyan azért történt ez így, mert korábban nem ő vizsgálta ki az ügyet, mivel ősi

törvény^{IV} írja elő, hogy senkit sem ismerhetnek el istennek a rómaiak, ha a szenátus meg nem szavazta és el nem rendelte, valójában azonban azért, mert az isteni igehirdetés üdvözítő tanítása nem szorul semmiféle emberi döntésre és támogatásra. Amikor a rómaiak tanácsa így elutasította az Üdvözítőnkkel kapcsolatos tervet, Tiberius utána is kitartott korábbi elképzelése mellett, hogy semmi rosszat sem tesz Krisztus tanítása ellen.”

Forrás: (Ford. Baán István) In: Euszebiosz egyháztörténete. Ókeresztény írók IV. (Budapest, 1983)

^ITiberius: Tiberius Claudius Caesar, 14 és 37 között a Római Birodalom császára.³

^{II}Szavazatát legelsőnek adta le: princeps senatusként elsőként fejthette ki véleményét.⁴

^{III} Senatus: A római történelmet végigkísérő, az idők előrehaladtával más-más jogokkal felruházott, sokszor változó létszámú testület. A principatus alatt elviekben a senatus volt a legfőbb törvényhozó szerv, tagjai, a senatorok pedig a római társadalom elitjét alkották, gyakorlatilag hatásköre az épp uralkodó császártól is függött.⁵

^{IV}Ősi törvény: Ahhoz, hogy a római vallásgyakorlat istenként ismerjen el valakit, egyfelől az apotheosis bizonyítékára, másfelől pedig a senatus jóváhagyására, consecratoria volt szükség. Ennek az eljárásnak jól ismert példája Romulus, majd Iulius Caesar apotheosisa.⁶

2.) Pál^I és Barnabás^{II} Cipruson^{III}

„Αὐτοὶ μὲν οὖν ἐκπεμφθέντες ὑπὸ τοῦ ἁγίου πνεύματος κατήλθον εἰς Σελεύκειαν, ἐκεῖθεν τε ἀπέπλευσαν εἰς Κύπρον καὶ γενόμενοι ἐν Σαλαμῖνι κατήγγελλον τὸν λόγον τοῦ θεοῦ ἐν ταῖς συναγωγαῖς τῶν Ἰουδαίων. εἶχον δὲ καὶ Ἰωάννην ὑπηρέτην. Διελθόντες δὲ ὅλην τὴν νῆσον ἄχρι Πάφου εὔρον ἄνδρα τινὰ μάγον ψευδοπροφήτην Ἰουδαῖον ᾧ ὄνομα Βαριησοῦ ὃς ἦν σὺν τῷ ἀνθυπάτῳ Σεργίῳ Παύλῳ, ἀνδρὶ συνετῷ. οὗτος προσκαλεσάμενος Βαρναβᾶν καὶ Σαῦλον ἐπεζήτησεν ἀκοῦσαι τὸν λόγον τοῦ θεοῦ. ἀντίστατο δὲ αὐτοῖς Ἑλύμας ὁ μάγος, οὕτως γὰρ μεθερμηνεύεται τὸ ὄνομα αὐτοῦ, ζητῶν διαστρέψαι τὸν ἀνθύπατον ἀπὸ τῆς πίστεως. Σαῦλος δέ, ὁ καὶ Παῦλος, πλησθεὶς πνεύματος ἁγίου ἀτενίσας εἰς αὐτὸν εἶπεν· ὦ πλήρης παντὸς δόλου καὶ πάσης ῥαδιουργίας, νίε διαβόλου, ἐχθρὲ πάσης δικαιοσύνης, οὐ παύση διαστρέφων τὰς ὁδοὺς [τοῦ] κυρίου τὰς εὐθείας; καὶ νῦν ἰδοὺ χεὶρ κυρίου ἐπὶ σέ καὶ ἔση τυφλὸς μὴ

³ KIENAST 1996, 90.

⁴ ALFÖLDY 2011, 24.

⁵ ALFÖLDY 2011, 24; 37; 83.

⁶ Ehhez összefoglalásként ld. WISSOWA 1912, 73-76; BURKERT 1962, 356-376; A római császárkultusz megalapításához ld. pl. SZABÓ 2004, 245-264 további szakirodalmi hivatkozásokkal; a megistenült császárokra vonatkozó adatokat ld. KIENAST 1996.

βλέπων τὸν ἥλιον ἄχρι καιροῦ. παραχρῆμά τε ἔπεσεν ἐπ’ αὐτὸν ἀχλὺς καὶ σκότος καὶ περιάγων ἐζήτει χειραγωγούς. τότε ἰδὼν ὁ ἀνθύπατος τὸ γεγονός ἐπίστευσεν ἐκπλησσόμενος ἐπὶ τῇ διδαχῇ τοῦ κυρίου.”

Forrás: NA 28 ΠΡΑΞΕΙΣ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ 13,4-12

További szövegkiadások: TISCHENDORF 1856; WESTCOTT & HORT 1881; ROBINSON – PIERPONT 2005

„Ők tehát a Szentlélektől küldve lementek Szeleukiába^{IV} és onnan áthajóztak Ciprusba. Szalamiszba^V érve a zsidó zsinagógában hirdették Isten igéjét. János^{VI} is segítségükre volt. Mikor bejárták Páfuszig (Paphosz)^{VII} az egész szigetet, találkoztak egy Barjézus^{VIII} nevű zsidó varázslóval és hamis prófétával. Ez a jószándékú Szergiusz Paulusz (Sergius Paulus)^{IX} helytartó kíséretéhez tartozott, aki magához kérte Barnabást és Pált, mert hallani kívánta az Isten igéjét. De Elimász, vagyis a varázsló - a neve ugyanis ezt jelenti - akadékoskodott és igyekezett eltéríteni a helytartót a hittel. Saul^X, másnéven Pál azonban Szentlélekkel eltelve rászegezte tekintetét és így kiáltott: "Te minden csalárdsággal és álnoksággal terhes ördögfia, minden igazság ellensége, hát nem hagyod abba az áskálódást az Úr egyenes útja ellen? Ezért most az Úr keze rád nehezedik: megvakulsz és egy ideig nem látod a napvilágot." Tüstént vak sötétség szakadt rá, és botorkálva keresgélte, hogy valaki kezét nyújtsa neki. A történetek láttára a helytartó hívó lett, mert egészen lenyűgözte az Úr tanítása.”

Fordítás: Békés G. – Dalos P., Újszövetségi Szentírás. (2006), ApCsel 13,4-12

További fordítások: Károli G., Szent Biblia azaz az Istennek ő és új testamentomában foglaltatott egész Szent Írás (Budapest, 1936) ; Gál F. – Gál J. – Gyürki L. – Kosztolányi I. – Rosta F. – Szénási S. – Tarjányi B., Biblia. Ószövetségi és újszövetségi Szentírás (Budapest, 2009)

¹ Pál (Παῦλος, Paulos):⁷ A Benjámin törzséből származó⁸ Pál apostol Cilicia tartomány Tarsus⁹ városában született, Saulus néven. Születésének pontos időpontját nem ismerjük, de figyelembe véve, hogy a Filemonnak írott levelében „öreg emberként (presbytés)” jellemzi önmagát, a Kr.u.

⁷ A Pálra vonatkozó szakirodalom mára nehezen áttekinthető méretűvé növekedett, néhány napjainkig alapvetőnek számító összefoglalás: JEWETT 1979; SANDERS 1983; HENGEL–HECKEL 1991; MURPHY-O’CONNOR 1996; DUNN 2007. A kutatástörténet részletes áttekintését ld. HERCZEG 2004, 137-142. és PECSUK 2009, 104 (344.j.)

⁸ Róm 11,1; 2Kor 11,22; Fil 3,5

⁹ Születése helyéről leveleiben ő maga egyetlen alkalommal sem szól, származásával kapcsolatban csak Lukács elbeszéléseire hagyatkozhatunk, vö. ApCsel 22,3-6; és 21,39

első évtizedben kellett meglátnia a napvilágot.¹⁰ Ifjúkorában Gamaliél rabbi jeruzsálemi farizeus¹¹ iskolájában kapott nevelést,¹² s a főpap megbízásából egészen megtéréseig –'pálfordulásáig' – eltökélten üldözte Krisztus híveit,¹³ majd Krisztus híveként több keresztény közösséget is alapított.¹⁴ Római polgárjoggal¹⁵ rendelkezett, erre három alkalommal is hivatkozik.¹⁶ Polgárjoga hozzájárult jobb érvényesüléséhez.

^{II}Barnabás (Βαρναβᾶς): Személyét kizárólag Pál leveleiből és az Apostolok cselekedeteiből ismerjük. Ciprusi származású levitaként jelenik meg, aki eladja szántóföldjeit és csatlakozik az apostolokhoz.¹⁷ Pált megtérése után ő vezeti be az antiochiai közösségbe,¹⁸ majd együtt indulnak az első misszióra, míg a Márk miatt kialakult nézeteltérés következtében el nem válnak útjaik.¹⁹

^{III}Ciprus (Κύπρον): Kr.e. 58-tól 48/47-ig Cilicia provincia része, majd miután egy időre visszakerült a Ptolemaioszok uralma alá, Kr.e. 30-tól végérvényesen római kézbe került. Először egy legatus irányítása alatt állt, majd Kr.e. 22-től senatusi provinciaként egy évre küldött proconsul igazgatta.²⁰

^{IV}Seleukeia (Σελεύκεια): Az Orontes torkolatától kb. 10 km-re elhelyezkedő Seleukia Piera a szíriai partok egyik legjelentősebb kikötővárosa volt. Kezdetben a Kr.e. 300 körül, Seleukos Nikator által alapított Seleukoszhoz tartozott, majd I. Antiochos Antiochiához csatolta, végül 109-től kivívta autonómiáját, amelyet 66-ban Pompeius is megerősített, így a továbbiakban jelentős, római fennhatóság alatt álló kikötőváros szerepét töltötte be.²¹

^VSzalamisz (Σαλαμίς): Az egykori görög városállam a római időkben Cyprus provincia²² egyik legjelentősebb kikötővárosa.²³ Pál első missziós útjának első állomása, nagy létszámú zsidó közösség élt itt.²⁴

^{VI}János: a Márknak is nevezett János, az első evangélium szerzője,²⁵ több alkalommal is Pál útítársa, később Péter munkatársaként jelenik meg.²⁶

¹⁰ FITZMEYER 2003, 482.

¹¹ A farizeus irányzathoz ld. ELBOGEN 1904 vö. Max Weber kritikai kiegészítései WEBER 1986, 402. (2. lj.)

¹² ApCsel 22,3

¹³ ApCsel 7,58

¹⁴ ApCsel 9,32-15,35; ApCsel 15,36-18,23; ApCsel 18,24-21,14

¹⁵ Saját állítása szerint (ApCsel 22,28) születése óta rendelkezett római polgárjoggal. Emellett érvel SÁRY 2004, 123-144. és SHERWIN-WHITE 1963, 150-151. Eltérő álláspontot képvisel Mommsen, véleménye szerint apjával együtt, gyermekkorában juthatott hozzá ld. MOMMSEN 1901, 85., míg Stegemann szélsőséges nézőpontja szerint egyáltalán nem volt római polgár. Vö. STEGEMANN 1987, 87.

¹⁶ ApCsel 16,37; ApCsel 22,15; ApCsel 25,11

¹⁷ ApCsel 4,36-37

¹⁸ ApCsel 13,1-3

¹⁹ ApCsel 15,36-41

²⁰ MITFORD 1980, 1286-1298; A római provincia történetét ld. HILL 2010, 227-256.

²¹ Neue Pauly 11, 356-357.

²² ld. ^{III}jegyzet

²³ Oxford Classical Dictionary 2012, 1309. A város történetéhez ld. még KARAGEORGHIS 1969

²⁴ A sziget zsidó közösségének történetéhez ld. REIFENBERG 1932, 209-215. és KAPERA 2009, 33-44.

^{VII}Paphos (Πάφος): A római korban két város ismert ezen a néven Ciprus déli partjainál, Régi-Paphos (Παλαίπαφος) és Új-Paphos (Νέα Π.). Utóbbi, amelyet Pál felkeresett missziója során, Kr.e.15-ben földrengés következtében pusztult el, majd az Augustus császár által újjáépített város Sebaste Nea Paphos néven a provincia adminisztratív központja lett.²⁷

^{VIII}Barjézus/Elímász: a Pál által átmenetileg megvakított Bar-Jézus nem az egyetlen varázslóként vagy hamis prófétaként jegyzett személy a Szentírásban. Már a Deuteronomium vallási törvényeinek egyike is felhívja a figyelmet az álpróféták és varázslók tévtanításainak veszélyeire,²⁸ míg az Apostolok Cselekedeteiben Lukács tudósít²⁹ egy másik, pogányként jellemzett mágusról, Simonról,³⁰ aki Péter apostoltól pénzért szeretné megvásárolni a Szentlélek kiárasztásának jogát/tehetségét.

^{IX}Sergius Paulus: a provincia *proconsuli* rangú helytartója. A pisidiai Antiochia egyik jelentős családjából származó Paulus nevét több feliratos emlékről is ismerjük,³¹ Claudius uralkodása alatt a *curator riparum et alvei Tiberis* tisztségét is betöltötte.³²

^XSaul (Παῦλος, Saulus): Pál eredeti neve, amelynek megváltoztatására éppen az idézett forráshelyben, Sergius Paulusszal való találkozása során került sor.³³

^{XI}Helytartó (ἀνθυπάτω): ld. ^{IX.} jegyzet

3.) Pál és az apostolok a pisidiai Antiochiában^I

„οἱ δὲ Ἰουδαῖοι παρώτρυναν τὰς σεβομένας γυναῖκας τὰς εὐσχήμονας καὶ τοὺς πρῶτους τῆς πόλεως καὶ ἐπήγειραν διωγμὸν ἐπὶ τὸν Παῦλον καὶ Βαρναβᾶν καὶ ἐξέβαλον αὐτοὺς ἀπὸ τῶν ὁρίων αὐτῶν.”

Forrás: NA 28 ΠΡΑΞΕΙΣ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ 13,50

További szövegkiadások: TISCHENDORF 1856; WESTCOTT & HORT 1881; ROBINSON – PIERPONT 2005

²⁵ Az evangélium szerzőségének kérdéséhez ld. HARRINGTON 2003, 41,2.

²⁶ 1Pt 5,13

²⁷ MITFORD 1980, 1309-1315.

²⁸ Móz, V. 13,2-5

²⁹ ApCsel 8,9-25

³⁰ Simon mágus alakjához és tevékenységéhez összefoglalóan ld. FILORAMO 2000, 303-313.; ADAMIK 1998, 52-64.; ADAMIK 2000, 147-160.

³¹ AE 2002, 1457.

³² PIR³ 376; a helytartó személyéhez összefoglalóan ld. még CAMPBELL 2005, 1-29; GRÜLL 2009, 118-119 és METZGER 2008, 409-412.

³³ ApCsel 13,9

„A zsidók azonban fölbujtatták az előkelő istenfélő asszonyokat^{II} és a város előljáróit^{III}, s üldözést szítva Pál^{III} és Barnabás^{IV} ellen, kiutasították őket arról a vidékről.”

Fordítás: Békés G. – Dalos P., Újszövetségi Szentírás. (2006), ApCsel, 13,51

További fordítások: Károli G., Szent Biblia azaz az Istennek ó és új testamentomában foglaltatott egész Szent Írás (Budapest, 1936); Gál F. – Gál J. – Gyürki L. – Kosztolányi I. – Rosta F. – Szénási S. – Tarjányi B., Biblia. Ószövetségi és újszövetségi Szentírás (Budapest, 2009)

^IPisidiai Antiochia (Ἀντιόχεια τῆς Πισιδίας): az Asia proconsularis Pisidia régiójában elhelyezkedő Antiochia (*Colonia Caesarea*), Augustus császár által alapított, ius Italicummal³⁴ felruházott római colonia volt.³⁵

^{II}Istenfélő asszonyok: egyféle értelmezés szerint a (σεβομένης) olyan személyek voltak, akik átvették ugyan a zsidók néhány szokását, többnyire mégsem váltak formálisan zsidó vallásúvá.³⁶ Pál, útjai során több alkalommal is kapcsolatba került velük.³⁷ Az istenfélők közé tartozott Cornelius római százados is,³⁸ csakúgy, mint a kafarnaumi százados,³⁹ aki még zsinagógát is építtetett a zsidó közösség számára. Ugyanakkor a szöveghely többféle értelmezésre is lehetőséget ad a használt kifejezés miatt, mind a szöveg szerkezetét, mind a teret és időt tekintve, amelyre vonatkozik. Az istenfélő/ájtatos asszonyok kitétel a császárkultuszban vagy más helyi jelentősebb vallásban például Cybele kultuszában résztvevő nőkre is vonatkozhat.⁴⁰ A kérdés további vizsgálatokat igényel.

^{III}Előljárók: A colonia élén álló duumvirek.⁴¹

^{III}Pál: ld. 2/ ^Ijegyzet

^{IV}Barnabás: ld. 2/ ^{II}jegyzet

4.) Pál és társai Thesszalonikében^I

„οὐς ὑποδέδεκται Ἰάσων καὶ οὗτοι πάντες ἀπέναντι τῶν δογμάτων Καίσαρος πράσσουν βασιλέα ἕτερον λέγοντες εἶναι Ἰησοῦν. ἐτάραξαν δὲ τὸν ὄχλον καὶ τοὺς

³⁴ Ulp. Dig. 50, 15, 8; ILLÉS 2013, 211.

³⁵ A colonia történetét ld. LEVICK 1967, 83-84; a régészeti feltárások eredményeit ld. MITCHELL – WAELKENS 1998

³⁶ Interpreter's Dict. III., 920.

³⁷ Philippiben ApCsel 16,14; Thesszalonikében ApCsel 17,4; Athénban ApCsel 17,7; Korinthosban 18,7.

³⁸ ApCsel 10,22-28

³⁹ Lk 7,5

⁴⁰ A pisidiai Antiochia Cybele kultuszának emlékeit ld. VERMASEREN 1987, 65-67.

⁴¹ Vö. pl. CIL 3, 6845; CIL 3, 6844; CIL 3, 6836 (itt coloniaként is említve); CIL 3, 6833; CIL 3, 6831; CIL 3,300; CIL 3, 295; AE 2008, 1415; AE 2007, 1471; AE 2007, 1469; AE 1988, 1032; AE 1914,131.

πολιτάρχας ἀκούοντας ταῦτα, καὶ λαβόντες τὸ ἱκανὸν παρὰ τοῦ Ἰάσονος καὶ τῶν λοιπῶν ἀπέλυσαν αὐτούς.”

Forrás: NA 28 ΠΡΑΞΕΙΣ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ 17,7-9

További kiadások: TISCHENDORF 1856; WESTCOTT & HORT 1881; ROBINSON – PIERPONT 2005

„De nem találták meg őket, s ezért Jázont^{II} és néhány testvért vonszolták az előljárók elé. Ezek az emberek az egész világon zavart keltenek, kiáltozták, most itt is megjelentek, s Jázon befogadta őket. Pedig mindannyian a császár rendelete^{III} ellen foglalnak állást, mert azt mondják, hogy más az uralkodó, mégpedig Jézus.” Meg is tévesztették a népet és az előljárókat^{IV}, akik hallgattak rájuk. Ezért Jázontól biztosítékot kaptak, s aztán szabadonbocsátották őket.”

Fordítás: Békés G. – Dalos P., Újszövetségi Szentírás. (2006), ApCsel 17,7-9

További fordítások: Károli G., Szent Biblia azaz az Istennek ó és új testamentomában foglaltatott egész Szent Írás (Budapest, 1936); Gál F. – Gál J. – Gyürki L. – Kosztolányi I. – Rosta F. – Szénási S. – Tarjányi B., Biblia. Ószövetségi és újszövetségi Szentírás (Budapest, 2009)

^IThesszaloniké (Θεσσαλονίκη): Kr. e. 148-tól, VI. Philippos legyőzése után lett Macedonia provincia közigazgatási székhelye. Kr. e. 42-ben, a philippi-i csatában való részvétele után elnyerte a *civitas libera*⁴² státuszt, amelynek értelmében mentesülve a helytartó közvetlen beavatkozásától, saját önkormányzattal rendelkezett.⁴³

^{II}Jázon: A Pált és Szilást elszállásoló Jázont más forrásból nem ismerjük. Pállal összefüggésben még a Római levélben találkozunk Jázonnal, akit Pál a rokonának nevez.⁴⁴

^{III}Császár rendelete: problémás szövegrész, amely kiegészítő értelmezésre és bővebb magyarázatra szorul, ti. úgy érthető jelen formájában, hogy ha valaki mást tart uralkodónak azzal vét a császár rendelete ellen. Olyan császári rendelet, amelyben bármelyik uralkodó kifejti önnön uralkodói mivoltát, nem ismert és szükségtelen is volt. Az uralkodót a szenátus nyilvánította a korban uralkodónak a hadsereg támogatásával. Azzal tehát, hogy valaki a császáron kívül mást tekint uralkodónak, tulajdonképpen nem vét semmilyen rendelet ellen, automatikusan felségárulóvá lesz.⁴⁵ A szöveg szerzője vélhetőleg ez utóbbira gondolt, és a helyet inkább úgy érthetjük, hogy a császár eszméje ellen állástfoglaló volt az a személy, aki mást tekintett uralkodónak, ahogy a helyi zsidók a vádat megfogalmazták.

⁴² Plinius, Hist. Nat. 4,36: „...Thessalonice liberae conditionis” és BMCG V, 115 Nr. 62.

⁴³ Vö. még FÖLDI – HAMZA 2010, 37.

⁴⁴ Róm 16,21

⁴⁵ A témához összefoglalóan ld. GRADEL 2002

^{IV}Elöljárók (πολιτάρχας, politarches): Kizárólag Macedonia területén előforduló, egy évre választott tisztségviselő. Számuk városról városra változott, Thesszaloniké esetében időről időre is.⁴⁶ Adminisztratív és végrehajtói jogkörrel rendelkeztek, bírói hatáskörükre az idézett forráshely az egyetlen utalás. A tisztség feliratos forrásokon a Kr.e. II. századtól a Kr.u. III. század végéig követhető nyomon.⁴⁷

⁴⁶ SIG (Nr.) 247

⁴⁷ SCHULER 1960, 90-100.

5.) Pál és Szilás^I Philippiiben^{II}

„καὶ προσαγαγόντες αὐτοὺς τοῖς στρατηγοῖς εἶπαν· οὗτοι οἱ ἄνθρωποι ἐκταράσσουσιν ἡμῶν τὴν πόλιν, Ἰουδαῖοι ὑπάρχοντες, καὶ καταγγέλλουσιν ἔθνη ἃ οὐκ ἔξεστιν ἡμῖν παραδέχεσθαι οὐδὲ ποιεῖν Ῥωμαίοις οὖσιν. καὶ συνεπέστη ὁ ὄχλος κατ’ αὐτῶν καὶ οἱ στρατηγοὶ περιρήξαντες αὐτῶν τὰ ἱμάτια ἐκέλευον ῥαβδίζειν, πολλὰς τε ἐπιθέντες αὐτοῖς πληγὰς ἔβαλον εἰς φυλακὴν παραγγείλαντες τῷ δεσμοφύλακι ἀσφαλῶς τηρεῖν αὐτούς. [...] Ἡμέρας δὲ γενομένης ἀπέστειλαν οἱ στρατηγοὶ τοὺς ῥαβδούχους λέγοντες ἀπόλυσον τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους. ἀπήγγειλεν δὲ ὁ δεσμοφύλαξ τοὺς λόγους [τούτους] πρὸς τὸν Παῦλον ὅτι ἀπέσταλκαν οἱ στρατηγοὶ ἵνα ἀπολυθῇτε νῦν οὖν ἐξελθόντες πορεύεσθε ἐν εἰρήνῃ. ὁ δὲ Παῦλος ἔφη πρὸς αὐτούς δείραντες ἡμᾶς δημοσίᾳ ἀκατακρίτους, ἀνθρώπους Ῥωμαίους ὑπάρχοντας, ἔβαλαν εἰς φυλακὴν, καὶ νῦν λάθρα ἡμᾶς ἐκβάλλουσιν; οὐ γάρ, ἀλλ’ ἐλθόντες αὐτοὶ ἡμᾶς ἐξαγαγέτωσαν. ἀπήγγειλαν δὲ τοῖς στρατηγοῖς οἱ ῥαβδούχοι τὰ ῥήματα ταῦτα. ἐφοβήθησαν δὲ ἀκούσαντες ὅτι Ῥωμαῖοί εἰσιν, καὶ ἐλθόντες παρεκάλεσαν αὐτούς καὶ ἐξαγαγόντες ἡρώτων ἀπελθεῖν ἀπὸ τῆς πόλεως.”

Forrás: NA28 ΠΡΑΞΕΙΣ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ 16,20-39

További kiadások: TISCHENDORF 1856; WESTCOTT & HORT 1881; ROBINSON – PIERPONT 2005

„A bírák^{III} elé állítva így vádolták őket: "Ezek az emberek zavart keltenek városunkban. Zsidók, és olyan szokásokat hirdetnek, amelyeket mi római létünkre nem fogadhatunk el és nem követhetünk^{IV}." A nép is ellenük fordult, a bírák pedig letépték róluk ruháikat és megvesszőztették őket. Sok ütést mértek rájuk, majd börtönbe vetették őket. Reggel azután a bírák törvényszéki szolgálát^V küldtek ezzel az üzenettel: "Bocsásd el azokat az embereket." A börtönőr rögtön elmondta a hírt Pálnak: "A bírák üzenték, hogy bocsássalak el titeket. Menjetez tehát, távozzatok békében." Pál azonban így válaszolt: "Római polgár létünkre^{VI} ítélet nélkül nyilvánosan megvesszőztek, majd pedig börtönbe vetettek minket; most meg titokban akarnak minket kiutasítani? Ezt már nem! Jőjjenek és ők maguk kísérjenek ki minket." A törvényszéki szolgálk ezeket a szavakat hírül vitték a bíráknak. Ezek ijedten hallották, hogy rómaiakról van szó. Odasiettek tehát s bocsánatkérések között kikísérték őket s egyben kérték, hogy hagyják el a várost.”

Fordítás: Békés G. – Dalos P., Újszövetségi Szentírás. (2006), ApCsel 16,20-38

További fordítások: Károli G., Szent Biblia azaz az Istennek ó és új testamentomában foglaltatott egész Szent Írás (Budapest, 1936); Gál F. – Gál J. – Gyürki L. – Kosztolányi I. – Rosta F. – Szénási S. – Tarjányi B., Biblia. Ószövetségi és újszövetségi Szentírás (Budapest, 2009)

^ISzilás (Silvanus): Az apostolok őt választották Pál és Barnabás kísérőjének a jeruzsálemi zsinat határozatainak ismertetésére Antiochiába,⁴⁸ majd Pállal tartott második missziós útjára is.⁴⁹ Az Apostolok Cselekedeteiben Szilás, míg a levelekben⁵⁰ Silvanus néven említik. Az idézett forráshely alapján római polgárjoggal rendelkezett.

^{II}Philippi: A II. Philippos által alapított, Makedonia keleti területén elhelyezkedő várost az I. mithridatészi háború során hódította meg L. Valerius Flaccus. A philippi csata után római veteránok letelepítésével egészítették ki a lakosságot, majd Kr.e. 30 után újabb itáliai népesség érkezett. A colonia megkapta a *ius Italicumot*, Kr.e. 27 után neve *colonia Augusta Iulia Philippensis* lett.⁵¹

^{III}Bírák (στρατηγοί, stratégoi): A kifejezés újszövetségi kontextusban jelenthet magistratust, helytartót, illetve utalhat a templomórság tisztjére is.⁵² Ebben az esetben a római colonia élén álló duumvir (*iure dicundo*) jogkörével megegyező feladatkörű tisztségviselőkről lehet szó.

^{IV}Olyan szokásokat hirdetnek: A vádlók, nem tudván megkülönböztetni a keresztényeket és a zsidókat, a zsidó hit terjesztőinek vélhették őket. A zsidó szokásokat követni ugyan nem ütközött törvénybe,⁵³ a források⁵⁴ alapján azonban úgy tűnik, hogy a rómaiak megvetéssel kezelték a zsidókat, a zsidó szokásokat, sőt, a rómaiak zsidó hitre térítése is tiltott dolognak minősült.⁵⁵

^VTörvényszéki szolgák (ῥαβδούχος, rhabdouchos): A római lictornak feleltethető meg, akik közfeladatként, élethossziglan látták el megbízatásukat, feladataik közé tartozott a magistratus által elrendelt intézkedések foganatosítása, és mint jelen esetben, a testi büntetések végrehajtása.⁵⁶

^{VI}Római polgár létünkre megvesszőztek: Már Kr. e. 198-tól, az első *lex Porcia* meghozatala után tilos volt Róma területén magistratusként római polgárt testileg fenyegetni, majd 195-ben ezt a provinciák római polgáira is kiterjesztették.⁵⁷

⁴⁸ ApCsel 15,22

⁴⁹ ApCsel 16,

⁵⁰ 2Kor 1,19; 1Thessz 1,1; 2Thessz 1,1, 1 Pt 5,12

⁵¹ GALSTERER-KRÖLL 1972, 129; a város I. századi történetéhez és az itt élő keresztény közösséghez ld. BORMAN 1995 és BAKIRTZIS – KOESTER 1998

⁵² ApCsel 4,1; ApCsel 5,24; Lk 22,52;

⁵³ Erre utal Claudius császár Iosephus Flavius által megőrzött rendelete, amelyben a birodalom területén élő zsidóknak engedélyezi szokásaik gyakorlását és saját törvényeik megtartását. vö. Ios. Ant. XIX, 5,3. A rendelet kiadásakor a császár másodízben viselte a consuli tisztséget, így 41-re keltezhető. vö. KIENAST 1996, 91. Bár Claudius néhány évvel később kiutasította a zsidókat Rómából (ApCsel 18,1-2; Suet. Claud. 25; Dio LX, 6,6) még sincs forrásunk arra vonatkozóan, hogy vallásuk gyakorlását tiltották volna.

⁵⁴ Tac. Hist. 5,4-5; Juv. Sat. 14,96-106

⁵⁵ Már Kr.e. 139-ből ismerünk egy praetori edictumot, amely térítő szándék vádjával kiutasítja Róma városából a szokásaikat nyilvánosan követő és ezzel hívekre találó zsidókat. Vö. Dict. et fact. mem. I.3.3. A bizánci időkben lejegyzett történet két változatának fordítását és részletes elemzését ld. GRÜLL 2010, 195-198.

⁵⁶ NÓTÁRI 2007, 5-6.

⁵⁷ ZLINSZKY 1997, 16-17.

6.) Πάλ^I Gallio^{II} előtt

„Γαλλίωνος δὲ ἀνθυπάτου ὄντος τῆς Ἀχαΐας κατεπέστησαν ὁμοθυμαδὸν οἱ Ἰουδαῖοι τῷ Παύλῳ καὶ ἤγαγον αὐτὸν ἐπὶ τὸ βῆμα λέγοντες ὅτι παρὰ τὸν νόμον ἀναπείθει οὗτος τοὺς ἀνθρώπους σέβεσθαι τὸν θεόν. μέλλοντος δὲ τοῦ Παύλου ἀνοίγειν τὸ στόμα εἶπεν ὁ Γαλλίων πρὸς τοὺς Ἰουδαίους· εἰ μὲν ἦν ἀδίκημά τι ἢ ῥαδιούργημα πονηρόν, ὧ Ἰουδαῖοι, κατὰ λόγον ἂν ἀνελθόντων ὑμῶν, εἰ δὲ ζητήματά ἐστιν περὶ λόγου καὶ ὀνομάτων καὶ νόμου τοῦ καθ’ ὑμᾶς, ὁψεσθε αὐτοί· κριτῆς ἐγὼ τούτων οὐ βούλομαι εἶναι.”

Forrás: NA28 ΠΡΑΞΕΙΣ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ 18,12-15

További kiadások: TISCHENDORF 1856; WESTCOTT & HORT 1881; ROBINSON – PIERPONT 2005

„Gallio akhájai^{III} prokonzulsága^{IV} idején azonban a zsidók egy akarattal Pálra rontottak és a törvényszék elé hurcolták. "Ez az ember, vádolták, törvényellenes istentiszteletre^V beszéli rá az embereket." Pál már éppen szólásra nyitotta ajkát, amikor Gallio így szólt a zsidókhoz: "Ti zsidók, ha csakugyan valami törvénytelségről vagy gonosztetről volna szó, türelemmel lennék hozzátok annak rendje szerint. De ha valami tanításról, személyekről vagy saját törvényetekről^{VI} vetődik föl vitás kérdés, magatok lássátok. Ilyesmiben én nem akarok bíró lenni.”

Fordítás: Békés G. – Dalos P., Újszövetségi Szentírás. (2006), ApCsel 18,12-15

További fordítások: Károli G., Szent Biblia azaz az Istennek ó és új testamentomában foglaltatott egész Szent Írás (Budapest, 1936); Gál F. – Gál J. – Gyürki L. – Kosztolányi I. – Rosta F. – Szénási S. – Tarjányi B., Biblia. Ószövetségi és újszövetségi Szentírás (Budapest, 2009)

^IPál: ld. 2/ ^Ijegyzet

^{II}Gallio: Lucius Iunius Gallio Annaeanus eredetileg Marcus Annaeus Novatus néven született Hispania provincia Cordoba városában. Két testvére volt: a későbbi Nero császár nevelője és tanácsadója, Lucius Annaeus Seneca és a geográfus Marcus Annaeus Mela.⁵⁸ A rendelkezésre álló epigrafiai források alapján Gallio achaiiai hivatali ideje jól keltezhető. A XIX. század első

⁵⁸ Sen. Ep. 104.

évtizedében a delphoi Apollo-szentélyből előkerült egy Kr. u. 52-re datálható,⁵⁹ töredékes felirat, amelyet Claudius császár állíttatott és ebben szerepel Gallio is.⁶⁰ Mivel ez a helytartói tisztség senatori tartományban általában egy évre szólt, így Gallio 51/52-ben tölthette be a posztot.⁶¹

^{III}Achaia: A terület Kr. e. 146-tól került a Római Birodalom, azon belül is Macedonia provincia fennhatósága alá, majd Kr.e. 27-ben Augustus császár Achaea néven szervezte önálló provinciává. A tartomány központja és egyúttal a proconsul székhelye *Colonia Laus Iulia Corinthus* lett.⁶²

^{IV}Proconsul: ld. ^{II-III}jegyzet

^VTörvényellenes istentisztelet: A zsidók itt vélhetően a mózesi törvények megsértésével vádolják Pált. Abban az esetben, ha a rómaiak által tiltott vallás hirdetése lett volna a vád, Gallio nem engedte volna el őket ilyen könnyen.

^{VI}Saját törvények: Gallio a zsidók saját vallási vitájának tartotta az ügyet. Nem tett különbséget zsidók és keresztények között. Ld. ^Vjegyzet.

7.) Gaius^I és Aristarchos^{II} Ephesosban

«καὶ ἐπλήσθη ἡ πόλις τῆς συγχύσεως, ὥρμησάν τε ὁμοθυμαδὸν εἰς τὸ θέατρον συναρπάσαντες Γάϊον καὶ Ἀρίσταρχον Μακεδόνας, συνεκδήμους Παύλου. [...] ἄλλοι μὲν οὖν ἄλλο τι ἔκραζον· ἦν γὰρ ἡ ἐκκλησία συγκεχυμένη καὶ οἱ πλείους οὐκ ᾔδεισαν τίνος ἕνεκα συνεληλύθεισαν. [...] Καταστείλας δὲ ὁ γραμματεὺς τὸν ὄχλον φησὶν· ἄνδρες Ἐφεσίοι, τίς γὰρ ἐστὶν ἀνθρώπων ὃς οὐ γινώσκει τὴν Ἐφεσίων πόλιν νεωκόρον οὖσαν τῆς μεγάλης Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ διοπετοῦς; [...] ἡγάγετε γὰρ τοὺς ἄνδρας τούτους οὔτε ἱεροσούλους οὔτε βλασφημοῦντας τὴν θεὸν ἡμῶν. εἰ μὲν οὖν Δημήτριος καὶ οἱ σὺν αὐτῷ τεχνῖται ἔχουσιν πρὸς τινα λόγον, ἀγοραῖοι ἄγονται καὶ ἀνθύπατοί εἰσιν, ἐγκαλείτωσαν ἀλλήλοις. εἰ δέ τι περαιτέρω ἐπιζητεῖτε, ἐν τῇ ἐννόμῳ ἐκκλησίᾳ ἐπιλυθήσεται. καὶ γὰρ κινδυνεύομεν ἐγκαλεῖσθαι στάσεως περὶ τῆς σήμερον, μηδενὸς αἰτίου ὑπάρχοντος περὶ οὗ [οὐ] δυνησόμεθα ἀποδοῦναι λόγον περὶ τῆς συστροφῆς ταύτης. καὶ ταῦτα εἰπὼν ἀπέλυσεν τὴν ἐκκλησίαν.»

Forrás: NA28 ΠΡΑΞΕΙΣ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ 19, 29-40

További kiadások: TISCHENDORF 1856; WESTCOTT & HORT 1881; ROBINSON – PIERPONT 2005

⁵⁹ A felirat keltezését pontosan megadja a császár tribunicia potestasának sorsszáma. ld. KIENAST 1996, 91.

⁶⁰ SIG II, 801D.

⁶¹ PIR² J 757; OGG 1968, 111; Gallio személyéhez ld. még GRÜLL 2009, 127-130.

⁶² BECHERT 1999, 77-81. A tartomány történetét további szakirodalmi hivatkozással ld. Neue Pauly 1, 62-69.

„Az egész városban^{III} (Ephesosban) nagy fölfordulás keletkezett. Közös megegyezéssel a színházba^{IV} rohantak, magukkal hurcolva a macedóniai Gájuszt (Gaius) és Arisztarkhuszt, Pál társait. [...] Ott meg össze-vissza kiabáltak, mert a zűrzavar olyan nagy volt a népgyűlésben^V, hogy többnyire még azt sem tudták, mért gyűltek össze. [...] Végre a jegyző^{VI} lecsöndesítette a tömeget. "Efezusi férfiak, szólította meg őket, van-e ember, aki ne tudná, hogy Efezus (Ephesos) városa a nagy Artemisznak^{VII} és égből alászállott szobrának imádója? [...] Idehoztátok ezeket az embereket, pedig nem szentségtörők^{VIII} s nem is káromolták a mi istennőnket. Ha tehát Demeternek^{IX} és iparostársainak panaszuk van valaki ellen, a törvénytörők^X és helytartók^{XI} rendelkezésükre állnak, ott tegyenek panaszt. Ha meg más valami vitás kérdés merül föl, azt a törvényszerű népgyűlésen lehet elintézni. Még abba a veszélybe kerülhetünk ugyanis, hogy följelentenek minket a mai zavargás miatt^{XII} és semmi okot sem tudunk fölhozni, amivel számot tudnánk adni erről a csődületről." Beszéde végeztével pedig föloszlatta a gyűlést."

Fodítás: Békés G. – Dalos P., Újszövetségi Szentírás. (2006), ApCsel 19, 29-40

További fordítások: Károli G., Szent Biblia azaz az Istennek ó és új testamentomában foglaltatott egész Szent Írás (Budapest, 1936); Gál F. – Gál J. – Gyürki L. – Kosztolányi I. – Rosta F. – Szénási S. – Tarjányi B., Biblia. Ószövetségi és újszövetségi Szentírás (Budapest, 2009)

^IGaius (Γαῖος): a macedóniai származású Gaius talán azonos lehet azzal a személlyel, aki az apostolt a Római levél megírása idején, 56-57 telén⁶³ vendégül látta Korinthosban,⁶⁴ és aki egész házanépével együtt megkeresztelkedett.⁶⁵

^{II}Aristarchos (Μακεδόνας): az ugyancsak macedóniai származású⁶⁶ Aristarchos gyakran felbukkan Pál társaságában. Az ephesusi látogatáson kívül együtt utaztak a harmadik missziós útra, ő kísérte Rómába⁶⁷ és együtt voltak fogságban is.⁶⁸

^{III}Színház: A színielőadások mellett közösségi összejöveteleknek és a népgyűlésnek is helyt adó épület. A forráshelyben említett ephesosi *theatrum* nézőterét egy domboldalba vájva alakították ki, és a császárkor folyamán többször is bővítették.⁶⁹

^{IV}Népgyűlés: A város polgárainak meghatározott időközönként összehívott gyűlése.

⁶³ PECSUK 2009, 80.

⁶⁴ Róm 16,23

⁶⁵ 1Kor 1,14

⁶⁶ ApCsel 27,2

⁶⁷ ApCsel 20,4

⁶⁸ Kol 4,10

⁶⁹ A színház történetét, építészeti értékelését ld. HEBEREDEY – NIEMANN – WILBERG 1912

^VJegyző (γραφματεὺς): Lényegében azonos a latin *scriba* kifejezéssel. Az archonok titkára, segédtitkárja, feladatköre a polgári adminisztráció területét érintette, továbbá a városi tanács által elrendelt szobrok, emlékművek felállításáért volt felelős.⁷⁰

^{VI}Ephesos (Ἔφεσος): a métropolis címmel felruházott neókoros város Kr. e. 30/29-től Asia provincia proconsuli rangú helytartójának és a tartományi népgyűlésnek a székhelye.⁷¹

^{VII}Artemisz (Ἄρτεμις): több aspektusában ismert, a termékenység, a vadászat, az erdő, a szüzek és a fiatal nők védelmezője, alakja a római korban Diana istennővel kapcsolódott össze. Ephesosban is tisztelték, és itt állt az ókori világ legnagyobb Artemisz-temploma.⁷²

^{VIII}Szentségtörés (*sacrilegium*): elsősorban a templom kirablását jelentette, amelyet a legsúlyosabb bűncselekményként tartott számon a római jogrend, ti. olyan dolog eltulajdonítását értették alatta, amely a *sacer* körébe tartozott, azaz az ember számára érinthetetlen volt.⁷³

^{IX}Demeter (Δημήτριος): a szentély mellett (ld. ^{VIII.} jegyzet) működő, kisméretű Artemisz-templomokat készítő ezüstműves egyesület egyik tagja, akinek anyagi érdekeit sértette Pál térítése. Zavargásokat szított az apostol ellen, amelyet úgy állított be, mintha az istennő kultuszának védelmében cselekedne.

^XTörvénynapok (ἀγοραῖοι): az agoraioi kifejezés értelmezése bizonytalan; maga a kifejezés bármilyen személyre utalhat, aki a város főterén (agora) végezte munkáját.⁷⁴ Szlávik G. értelmezésében a szó az ún. „törvénynapokat” jelöli.⁷⁵

^{XI}Helytartó (ἀνθύπατοί proconsul): ld. ^{VI.} jegyzet

^{XII}Zavargás: a város jegyzője a római hatóságok beavatkozásától való félelmében oszlatta fel a gyűlést.⁷⁶

8.) Pál Jeruzsálemben

„κινήθη τε ἡ πόλις ὅλη καὶ ἐγένετο συνδρομὴ τοῦ λαοῦ, καὶ ἐπιλαβόμενοι τοῦ Παύλου εἴλκον αὐτὸν ἔξω τοῦ ἱεροῦ καὶ εὐθέως ἐκλείσθησαν αἱ θύραι. Ζητούντων τε αὐτὸν

⁷⁰ MACRO 1980, 678.; a városi tisztségek hierarchiájához ld. SZLÁVIK 2002b (14. l.)

⁷¹ A város történetéhez összefoglalóan BECHERT 1999, 89-93., Kis-Ázsia városi szervezetéhez, a városok igazgatásához ld. SZLÁVIK 2002a és SZLÁVIK 2002b

⁷² Az Artemision történetét és a régészeti feltárások eredményeit ld. BAMMER 1984 és BAMMER – MUSS 1996.

⁷³ WISSOWA 1912, 386-388; KÖVES-ZULAUF 1995, 58; FÖLDI – HAMZA 2010, 277.

⁷⁴ PETERSON 2009, 480.

⁷⁵ SZLÁVIK 2002b, 5.

⁷⁶ Félelmük nem volt alaptalan, a Kr. u. 43-ban, Lykiában fegyveres összecsapássá fajuló zavargásokhoz ld. SZLÁVIK 2002b, 25. (70 j.)

ἀποκτεῖναι ἀνέβη φάσις τῷ χιλιάρχῳ τῆς σπείρης ὅτι ὅλη συγχύννεται Ἱερουσαλήμ. δὲ ἐξαυτῆς παραλαβὼν στρατιώτας καὶ ἑκατοντάρχας κατέδραμεν ἐπ’ αὐτούς, οἱ δὲ ἰδόντες τὸν χιλιάρχον καὶ τοὺς στρατιώτας ἐπαύσαντο τύπτοντες τὸν Παῦλον. τότε ἐγγίσας ὁ χιλιάρχος ἐπελάβετο αὐτοῦ καὶ ἐκέλευσεν δεθῆναι ἀλύσεσιν δυσίν, καὶ ἐπυνθάνετο τίς εἴη καὶ τί ἐστὶν πεποιηκώς. [...] ὥς δὲ προέτειναν αὐτὸν τοῖς ἱμαῖσιν, εἶπεν πρὸς τὸν ἐστῶτα ἑκατόνταρχον ὁ Παῦλος· εἰ ἄνθρωπον Ῥωμαῖον καὶ ἀκατάκριτον ἔξεστιν ὑμῖν μαστίζειν; ἀκούσας δὲ ὁ ἑκατοντάρχης προσελθὼν τῷ χιλιάρχῳ ἀπήγγειλεν λέγων· τί μέλλεις ποιεῖν; ὁ γὰρ ἄνθρωπος οὗτος Ῥωμαῖός ἐστιν. προσελθὼν δὲ ὁ χιλιάρχος εἶπεν αὐτῷ· λέγε μοι, σὺ Ῥωμαῖός εἶ; ὁ δὲ ἔφη· ναί. ἀπεκρίθη δὲ ὁ χιλιάρχος· ἐγὼ πολλοῦ κεφαλαίου τὴν πολιτείαν ταύτην ἐκτησάμην. ὁ δὲ Παῦλος ἔφη· ἐγὼ δὲ καὶ γεγέννημαι. εὐθέως οὖν ἀπέστησαν ἀπ’ αὐτοῦ οἱ μέλλοντες αὐτὸν ἀνετάζειν, καὶ ὁ χιλιάρχος δὲ ἐφοβήθη ἐπιγνούς ὅτι Ῥωμαῖός ἐστιν καὶ ὅτι αὐτὸν ἦν δεδεκώς. [...] Καὶ προσκαλεσάμενος δύο [τινὰς] τῶν ἑκατονταρχῶν εἶπεν· ἐτοιμάσατε στρατιώτας διακοσίους, ὅπως πορευθῶσιν ἕως Καισαρείας, καὶ ἵππεῖς ἑβδομήκοντα καὶ δεξιολάβους διακοσίους ἀπὸ τρίτης ὥρας τῆς νυκτός, κτήνη τε παραστήσαι ἵνα ἐπιβιβάσαντες τὸν Παῦλον διασώσωσιν πρὸς Φήλικα τὸν ἡγεμόνα, γράψας ἐπιστολὴν ἔχουσιν τὸν τύπον τοῦτον· Κλαύδιος Λυσίας τῷ κρατίστῳ ἡγεμόνι Φήλικι χαίρειν. Τὸν ἄνδρα τοῦτον συλλημφθέντα ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων καὶ μέλλοντα ἀναιρεῖσθαι ὑπ’ αὐτῶν ἐπιστὰς σὺν τῷ στρατεύματι ἐξειλάμην μαθὼν ὅτι Ῥωμαῖός ἐστιν. βουλόμενός τε ἐπιγνῶναι τὴν αἰτίαν δι’ ἣν ἐνεκάλουν αὐτῷ, κατήγαγον εἰς τὸ συνέδριον αὐτῶν ὃν εὗρον ἐγκαλούμενον περὶ ζητημάτων τοῦ νόμου αὐτῶν, μηδὲν δὲ ἄξιον θανάτου ἢ δεσμῶν ἔχοντα ἔγκλημα.”

Forrás: NA28 ΠΡΑΞΕΙΣ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ 21.31-23,30

További kiadások: TISCHENDORF 1856; WESTCOTT & HORT 1881; ROBINSON – PIERPONT 2005

„Az egész város forrongani kezdett, s a nép összecsődült. Pált megragadták és kivonszolták a templomból, a kapukat pedig azonnal bezárták. Már-már azon voltak, hogy megölik, amikor a helyőrség ezredeséhez^I eljutott a hír, hogy egész Jeruzsálemben zavargás tört ki. Az tüstént katonákat és tiszteket vett maga mellé és lesietett hozzájuk. Azok az ezredes és a katonák láttára abbahagyták Pál ütlegelését. Ekkor az ezredes odalépett, letartóztatta és kettős bilincsbe verette^{II}. Aztán megkérdezte, hogy kicsoda és mit tett. [...] Pál azonban, mikor szíjjakkal lekötözték, megkérdezte a mellette álló századostól: "Nektek talán szabad római polgárt^{III} ítélet nélkül megostoroznotok^{IV}?" A százados^V ennek hallatára odalépett az ezredeshez és jelentette a dolgot: "Mit akarsz tenni? Ez az ember római polgár." Erre az ezredes odasietett és megkérdezte tőle: "Mondd csak, római vagy?" "Igen." - felelte ő. "Én drága pénzen jutottam^{VI} ehhez a

polgárjoghoz", mondta ekkor az ezredes. "Én viszont abban születtem", válaszolta Pál. Azok, akik a kinvallatásra készültek, nyomban félreálltak. Az ezredes szintén megijedt, mikor arra gondolt, hogy római polgár léte megkötöztette. [...] Azután két századost hivatott magához és ezt az utasítást adta nekik: "Tartsatok készenlétben az éjjel harmadik órájától kezdve kétszáz gyalogost, hogy Cezáreába (Caesareába)^{VII} menjenek, s ezenkívül hetven lovast és kétszáz dárdást.^{VIII} Szereljetek föl hátaállatokat is, és ültessétek rá Pált, hogy épségben jusson el Félix helytartóhoz^{IX}." Levelet is írt, mely a következőket tartalmazta: "Klaudiusz Liziasz (Claudius Lysias)^X üdvözlét küldi Félixnek, a kegyelmes helytartónak. A zsidók elfogták ezt a férfit és megakarták ölni, mire karhatalommal közbeléptem, mert megtudtam, hogy római polgár. Megakartam tudni, hogy milyen vádat hoznak föl ellene, s ezért elvittem őt a főtanácsukba. Úgy vettem észre, hogy törvényük vitás kérdéseivel kapcsolatban vádloják, de semmi bűne nincsen, ami miatt halált vagy bilincset érdemelne."

Forrás: Békés G. – Dalos P., Újszövetségi Szentírás. (2006), ApCsel, 21.31-23,30

További fordítások: Károli G., Szent Biblia azaz az Istennek ó és új testamentomában foglaltatott egész Szent Írás (Budapest, 1936); Gál F. – Gál J. – Gyürki L. – Kosztolányi I. – Rosta F. – Szénási S. – Tarjányi B., Biblia. Ószövetségi és újszövetségi Szentírás (Budapest, 2009)

^I Ezredes: (Χιλιάρχος): ti. Claudius Lysias (ld. lentebb). A chiliarchos megfeleltethető a római tribunus tisztséggel. Az események idejében Syria helyőrsége a legio III Gallica, a legio IV Scythica és a legio X Fretensis volt, melyek a tartományban szétszórva állomásoztak,⁷⁷ Lysias pedig minden bizonnyal egy vagy több cohors parancsnoka volt tribunusként. A Pállal küldött fegyveres kíséret száma (200 gyalogos, 200 dárdást és 70 lovas) hozzávetőleg egy cohors létszámának felel meg (480 fő). Amennyiben a legio egyetlen cohorsa felett parancsnokolt, úgy ez az egész csapatot jelentette, ám a Pál tevékenysége miatt kialakult feszült közhangulat miatt aligha tartható valószínűnek, hogy a teljes helyőrséget Pál kíséretéül rendelte volna.

^{II} Kettős bilincsbe verette: kezét-lábát megkötöztette.

^{III} Római polgár (civis Romanus): Pál második alkalommal utal arra, hogy polgárjoggal rendelkezik. A római polgárjog jogok és kötelességek sorát foglalta magában. Előbbiek sorába tartozott a szavazati jog, a szerződéskötések joga, az érvényes házasságkötéshez való jog, a tisztségviselés joga stb. Megszerzése történhetett „természetes” és „mesterséges” úton.⁷⁸

^{IV} Ítélet nélkül megostoroznotok: ld. 5/ ^{VI} jegyzet

^V Százados: A Claudius Lysias alá beosztott egyik centurio.

⁷⁷ DABROWA 2000, 309-310.

⁷⁸ SHERWIN-WHITE 1973, különösen 237-264; FÖLDI–HAMZA 2010, 207-209.

^{VI}Drága pénzen: Claudius Lysias itt közli, hogy nem született polgár, hanem vásárlás útján jutott római polgárjogához. A jelenség nem ritka, a polgárjoggal való kereskedés már a köztársaság időszakától kezdve elterjedt, s a helyzet a császárkorban sem változott. A polgárjogot megszerző személyek többnyire felvették a római polgárrá válásuk idején regnáló császár nevét.⁷⁹

^{VII}Caesarea Maritima (Παράλιος Καισάρεια): A Nagy Heródes⁸⁰ által újjáalapított, Augustus császár tiszteletére elnevezett városban székelte Iudaea procurator. ⁸¹

^{VIII}Kétszáz gyalogos, hetven lovas, kétszáz dárdás: ld. ^I jegyzet

^{IX}Felix: Marcus Antonius Felix, görög származású, felszabadított rabszolga, 52 és 60 között⁸² töltötte be Iudaea procurator tisztségét. Claudius császár kegyencének, Palladiusnak a testvére volt. Az írott források negatív képet festenek róla.⁸³

^XClaudius Lysias: ld. ^I jegyzet

⁷⁹ SÁRY 2004a, 172.

⁸⁰ Nagy Heródes életét, uralkodását ld. METZNER 2011, 141-149, további szakirodalmi áttekintéssel.

⁸¹ BECHERT 1999, 116. A város történetéhez és régészeti emlékeihez összefoglalóan ld. PATRICH 2011

⁸² PATRICH 2011, 238. Ezzel szemben SMALLWOOD 2001, 286. Kr. u. 52 és 58/59 közötti időszakot jelöli meg. Felix pályafutását ld. METZGER 2008, 498-499.

⁸³ ld. Tac. Hist. 5,9; Ios. Ant. XX,8,5.

9.) Pál^I Felix helytartó^{II} előtt

„οἵτινες εἰσελθόντες εἰς τὴν Καισάρειαν καὶ ἀναδόντες τὴν ἐπιστολὴν τῷ ἡγεμόνι παρέστησαν καὶ τὸν Παῦλον αὐτῷ. ἀναγνούς δὲ καὶ ἐπερωτήσας ἐκ ποίας ἐπαρχείας ἐστίν, καὶ πυθόμενος ὅτι ἀπὸ Κιλικίας, διακούσομαί σου, ἔφη, ὅταν καὶ οἱ κατήγοροί σου παραγένωνται· κελεύσας ἐν τῷ πραιτωρίῳ τοῦ Ἡρώδου φυλάσσεσθαι αὐτόν. Μετὰ δὲ πέντε ἡμέρας κατέβη ὁ ἀρχιερεὺς Ἀνανίας μετὰ πρεσβυτέρων τινῶν καὶ ῥήτορος Τερτύλλου τινός, οἵτινες ἐνεφάνισαν τῷ ἡγεμόνι κατὰ τοῦ Παύλου. [...] εὐρόντες γὰρ τὸν ἄνδρα τοῦτον λοιμὸν καὶ κινοῦντα στάσεις πᾶσιν τοῖς Ἰουδαίοις τοῖς κατὰ τὴν οἰκουμένην πρωτοστάτην τε τῆς τῶν Ναζωραίων αἰρέσεως, ὃς καὶ τὸ ἱερὸν ἐπέirasεν βεβηλῶσαι ὃν καὶ ἐκρατήσαμεν, [...] Ἀπεκρίθη τε ὁ Παῦλος νεύσαντος αὐτῷ τοῦ ἡγεμόνος λέγειν· ἐκ πολλῶν ἐτῶν ὄντα σε κριτὴν τῷ ἔθνει τούτῳ ἐπιστάμενος εὐθύμως τὰ περὶ ἑμαντοῦ ἀπολογοῦμαι, [...] Μετὰ δὲ ἡμέρας τινὰς παραγενόμενος ὁ Φῆλιξ σὺν Δρουσίλλῃ τῇ ἰδίᾳ γυναικὶ οὖσῃ Ἰουδαία μετεπέμψατο τὸν Παῦλον καὶ ἤκουσεν αὐτοῦ περὶ τῆς εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν πίστεως. διαλεγομένου δὲ αὐτοῦ περὶ δικαιοσύνης καὶ ἐγκρατείας καὶ τοῦ κρίματος τοῦ μέλλοντος, ἔμφοβος γενόμενος ὁ Φῆλιξ ἀπεκρίθη· τὸ νῦν ἔχον πορεύου, καιρὸν δὲ μεταλαβὼν μετακαλέσομαί σε, ἅμα καὶ ἐλπίζων ὅτι χρήματα δοθήσεται αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Παύλου· διὸ καὶ πυκνότερον αὐτὸν μεταπεμπόμενος ὠμίλει αὐτῷ. Διετίας δὲ πληρωθείσης ἔλαβεν διάδοχον ὁ Φῆλιξ Πόρκιον Φῆστον, θέλων τε χάριτα καταθέσθαι τοῖς Ἰουδαίοις ὁ Φῆλιξ κατέλιπεν τὸν Παῦλον δεδεμένον.”

Forrás: NA28 ΠΡΑΞΕΙΣ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ 23,33-24,27

További kiadások: TISCHENDORF 1856; WESTCOTT & HORT 1881; ROBINSON – PIERPONT 2005

„Azok pedig Cezáréába (Caesarea) ^{III} érve átadták a levelet a helytartónak s Pált is eléje állították. Az elolvasta a levelet, majd megkérdezte, melyik tartományból való. Mikor megtudta, hogy ciliciai, ^{IV} kijelentette: "Majd kihallgatlak, mikor vádlóid is megjelennek." Végül megparancsolta, hogy Heródes várában^V tartsák őrizetben. Öt nap múlva Ananiás főpap^{VI} néhány vén és egy ügyvéd, Tertullusz kíséretében leutazott, s jelentkezett a helytartó előtt, hogy vádat emeljen Pál ellen. [...] Az egész földkerekségen lázadást szít az összes zsidók közt és a názáretiek felekezetének ő áll az élén. Sőt a templomot is meg akarta szentségteleníteni, ^{VII} s ezért elfogtuk. [...] A helytartó ekkor intett Pálnak, hogy fõlszólalhat. "Tudom, hogy sok esztendeje szolgáltatás igazságot ennek a népnek, kezdte ő beszédét, ezért hát nyugodt lélekkel adom elő védekezésemet. [...] Néhány nap múlva Félix zsidó feleségével, Druzillával (Drusilla) ^{VIII} együtt

megjelent, hívatta Pált és meghallgatta őt a Jézus Krisztusban való hitről. Mikor azonban az igazságosságról, az önmegtartóztatásról és a jövőendő életről kezdett el magyarázni, Félix megrettenve közbeszólt: "Most csak menj, megfelelő időben majd hivatni foglak." E mellett azt is remélte, hogy Páltól pénzt tud majd kizsarolni. Éppen ezért gyakran hívatta és elbeszélgetett vele. Két év múlva azután Félixnek Porcius Fesztusz (Porcius Festus) ^{IX} lett az utódja. Mivel pedig a zsidók kedvében akart járni Pált a fogságban hagyta."

Forrás: Békés – Dalos, Újszövetségi Szentírás. (2006), ApCsel, 23,33-24,27

További fordítások: Károli G., Szent Biblia azaz az Istennek ó és új testamentomában foglaltatott egész Szent Írás (Budapest, 1936); Gál F. – Gál J. – Gyürki L. – Kosztolányi I. – Rosta F. – Szénási S. – Tarjányi B., Biblia. Ószövetségi és újszövetségi Szentírás (Budapest, 2009)

^IPál: ld. 2/ ^I. jegyzet

^{II}Felix: ld. 8/ ^{IX}.jegyzet

^{III}Caesarea Maritima (Παράλιος Καισάρεια): ld. 8/ ^{VII}. jegyzet

^{IV}Cilicia: Kr. e. 80/79-ben, az első mithridateszi háború lezárása után került sor a terület provinciává szervezésére. A tartomány élén a Tarsosban székelő *consuli* rangú helytartó állt.⁸⁴

^VHeródes vára: A Templom-hegyen, a Heródes által építtetett, Marcus Antonius tiszteletére elnevezett Antonia erődben állomásozott a jeruzsálemi helyőrség.⁸⁵

^{VI}Ananiás főpap: József utódja a főpapi székben, Claudius uralkodásának nyolcadik évében.⁸⁶ A zsidó nép körében kapzsisága és erőszakossága miatt nem örvendett népszerűségnek. 59-ben Quadratus, Syria provincia legatusa eltávolíttatta tisztségéből.⁸⁷

^{VII}Templom megszenteltelenítése: a jeruzsálemi templom tisztaságát védő szabályokat Iosephus Flavius részletesen elemzi. Négy udvar vette körül, amelyekre különböző törvények vonatkoztak.⁸⁸

^{VIII}Drusilla: Heródes Agrippa lánya.⁸⁹

^XPorcius Festus: Felix utódja, Kr.u. 62-ig töltötte be a procuratori tisztséget.⁹⁰

⁸⁴ BECHERT 1999, 99-100.

⁸⁵ Az erőd történetét, rekonstrukcióját ld. BENOIT 1976

⁸⁶ Ios. Ant. XX,5,2

⁸⁷ Ios. Bell. II,17,6

⁸⁸ Ld. Ios. Ap. 2,8; A templom leírását, a különböző udvarokra vonatkozó szabályokat és a megszenteltelenítés módjait ld. GRÜLL 2010, 98-104.

⁸⁹ Ios. Bell. II,11,6 ld. még METZGER 2008, 511-512.

⁹⁰ SMALLWOOD 2001, 271.

10/A.) Pál Festus^I előtt

„Φῆστος οὖν ἐπιβάς τῇ ἐπαρχείᾳ μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἀνέβη εἰς Ἱεροσόλυμα ἀπὸ Καισαρείας, ἐνεφάνισάν τε αὐτῷ οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ πρῶτοι τῶν Ἰουδαίων κατὰ τοῦ Παύλου καὶ παρεκάλουν αὐτὸν αἰτούμενοι χάριν κατ’ αὐτοῦ ὅπως μεταπέμψῃται αὐτὸν εἰς Ἱερουσαλήμ, ἐνέδραν ποιῶντες ἀνελεῖν αὐτὸν κατὰ τὴν ὁδόν. ὁ μὲν οὖν Φῆστος ἀπεκρίθη τηρεῖσθαι τὸν Παῦλον εἰς Καισάρειαν, ἑαυτὸν δὲ μέλλειν ἐν τάχει ἐκπορεύεσθαι· οἱ οὖν ἐν ὑμῖν, φησὶν, δυνατοὶ συγκαταβάντες εἰ τί ἐστὶν ἐν τῷ ἀνδρὶ ἄτοπον κατηγορεῖτωσαν αὐτοῦ. Διατρίψας δὲ ἐν αὐτοῖς ἡμέρας οὐ πλείους ὀκτῶ ἢ δέκα, καταβάς εἰς Καισάρειαν, τῇ ἐπαύριον καθίσας ἐπὶ τοῦ βήματος ἐκέλευσεν τὸν Παῦλον ἀχθῆναι. παραγενομένου δὲ αὐτοῦ περιέστησαν αὐτὸν οἱ ἀπὸ Ἱεροσολύμων καταβεβηκότες Ἰουδαῖοι πολλὰ καὶ βαρέα αἰτιώματα καταφέροντες ἃ οὐκ ἴσχυον ἀποδείξαι, τοῦ Παύλου ἀπολογουμένου ὅτι οὔτε εἰς τὸν νόμον τῶν Ἰουδαίων οὔτε εἰς τὸ ἱερὸν οὔτε εἰς Καίσαρά τι ἥμαρτον. Ὁ Φῆστος δὲ θέλων τοῖς Ἰουδαίοις χάριν καταθέσθαι ἀποκριθεὶς τῷ Παύλῳ εἶπεν· θέλεις εἰς Ἱεροσόλυμα ἀναβὰς ἐκεῖ περὶ τούτων κριθῆναι ἐπ’ ἐμοῦ; εἶπεν δὲ ὁ Παῦλος· ἐπὶ τοῦ βήματος Καίσαρος ἐστῶς εἰμι, οὐ με δεῖ κρίνεσθαι. Ἰουδαίους οὐδὲν ἠδίκησα ὥς καὶ σὺ κάλλιον ἐπιγινώσκεις. εἰ μὲν οὖν ἀδικῶ καὶ ἄξιον θανάτου πέπραχά τι, οὐ παραιτοῦμαι τὸ ἀποθανεῖν εἰ δὲ οὐδὲν ἐστὶν ὧν οὗτοι κατηγοροῦσίν μου, οὐδεὶς με δύναται αὐτοῖς χαρίσασθαι Καίσαρα ἐπικαλοῦμαι. τότε ὁ Φῆστος συλλαλήσας μετὰ τοῦ συμβουλίου ἀπεκρίθη Καίσαρα ἐπικέκλησαι, ἐπὶ Καίσαρα πορεύσῃ.”

Forrás: NA28 ΠΡΑΞΕΙΣ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ 25,1-12

További kiadások: TISCHENDORF 1856; WESTCOTT & HORT 1881; ROBINSON – PIERPONT 2005

„Fesztusz (Festus) három napra rá, hogy megérkezett, föllátogatott Jeruzsálembe.^{II} A főpapok és az előkelő zsidók eléje járultak és előadták panaszukat Pál^{III} ellen. Azt a kegyet kérték tőle, hogy hozassa föl őt Jeruzsálembe. Így akarták ugyanis törbecsalni és eltenni láb alól. Fesztusz (Festus) azonban azt válaszolta, hogy Pált Cezáreában (Caesareában)^{IV} őrizteti, maga pedig hamarosan elutazik. "Jöjjenek le velem azok, mondta, akik illetékesek a dologban, s emeljenek vádat ellene, ha valóban büntényt követett el." Legföljebb nyolc-tíz napig tartózkodott köztük, azután lement Cezáreába (Caesareába). Másnap elfoglalta helyét a bírói emelvényen és elővezettette Pált. Miután megjelent, a Jeruzsálemből lejött zsidók körülállták és sok súlyos vádat hoztak föl ellene, de bizonyítani nem tudták. Pál viszont így védekezett: "Én sem a zsidók törvénye^V, sem a

templom^{VI}, sem a császár^{VII} ellen nem vétettem semmit." Fesztusz (Festus) azonban a zsidók kedvében akart járni, ezért ezt a kérdést intézte Pálhoz: "Beleegyezel abba, hogy fölmenj Jeruzsálembe és ezek mondjanak ítéletet fölötted az én jelenlétemben?" Pál azonban így válaszolt: "Császári bíróság^{VIII} előtt állok, itt kell itélni fölöttem. A zsidókon semmi jogtalanságot nem követtem el, amint ezt magad is igen jól tudod. Ha vétkeztem, vagy valami halált érdemlő dolgot tettem, készen állok a halálra. Ha azonban vádaskodásuknak semmi alapja sincsen, senki sem ajándékozhat engem oda nekik. A császárhoz föllebezek^{IX}." Fesztusz (Festus) néhány szót váltott tanácsosaival, majd kijelentette: "A császárhoz föllebeztél, a császár elé fogsz járulni."

Forrás: Békés – Dalos, Újszövetségi Szentírás. (2006), ApCsel 25,1-12.

További fordítások: Károli G., Szent Biblia azaz az Istennek ó és új testamentomában foglaltatott egész Szent Írás (Budapest, 1936); Gál F. – Gál J. – Gyürki L. – Kosztolányi I. – Rosta F. – Szénási S. – Tarjányi B., Biblia. Ószövetségi és újszövetségi Szentírás (Budapest, 2009)

10/B.) Pál Festus előtt (Eusebios, HE II.23.1.)

„Τούτου δὲ Φῆστος ὑπὸ Νέρωνος διάδοχος πέμπεται, καθ’ ὃν δικαιολογησάμενος ὁ Παῦλος δέσμιος ἐπὶ Ρώμης ἄγεται.”

Forrás: Eusebius, The Ecclesiastical History, Vol 1-2. Eusebius of Caesarea. Kirsopp Lake. J.E.L. Oulton. H.J. Lawlor. William Heinemann

„Felix utódjául Nero Festust küldte, aki előtt Pál védőbeszédet mondott, és ezért bilincsbe verve Rómába vitték.”

Forrás: (Ford. Baán István) In: Euszebiosz egyháztörténete. Ókeresztény írók IV. (Budapest, 1983)

^I Porcius Festus: ld. 9/ ^X. jegyzet

^{II} Jeruzsálem: ld. 8/ ^I. jegyzet

^{III} Pál: ld. 2/ ^I. jegyzet

^{IV} Caesarea Maritima (Παράλιος Καισάρεια): ld. 7/ ^{VIII}. jegyzet

^V Zsidók törvénye: ld. 5/ ^{IV}. jegyzet és 40. lj.

^{VI} Templom ellen: ld. 9/ ^{VII}. jegyzet

^{VII}Császár ellen: Ti. nem szított lázadást a római hatalom ellen.⁹¹

^{VIII}Császári bíróság: Pál arra utal, hogy római polgárként joga volt fellebbezni az uralkodóhoz.

^{IX}Császárhoz fellebbez: A császárkorban kétféle módon lehetett fellebbezni, az ítélet kihirdetése előtt (provocatio), illetve ítélethozatal után (apellatio).⁹² Pál a provocatio gyakorlatát alkalmazta, amelyet a helytartó nem hagyhatott figyelmen kívül, ugyanis ha ezt megteszi, a *lex Iulia de vi publica* értelmében őt marasztalták volna el.⁹³

11/A.) A zsidók kiűzése Rómából (ApCsel 18,2)

„καὶ εὐρών τινα Ἰουδαῖον ὀνόματι Ἀκύλαν, Ποντικὸν τῷ γένει προσφάτως ἐληλυθότα ἀπὸ τῆς Ἰταλίας καὶ Πρίσκιλλαν γυναῖκα αὐτοῦ, διὰ τὸ διατεταχέναι Κλαύδιον χωρίζεσθαι πάντας τοὺς Ἰουδαίους ἀπὸ τῆς Ρώμης, προσῆλθεν αὐτοῖς.”

Forrás: NA28 ΠΡΑΞΕΙΣ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ 18,2

„Itt találkozott egy Aquila nevű pontuszi származású zsidóval és feleségével, Priscillával (Priscillával).^I Ezek nemrég érkeztek Itáliából, mert Klaudiusz (Claudius) ^{II} elrendelte, hogy az összes zsidóknak el kell hagyniuk Rómát.,,

Forrás: Békés-Dalos Újszövetségi Szentírás (2006), ApCsel 18,2

További fordítások: Károli G., Szent Biblia azaz az Istennek ó és új testamentomában foglaltatott egész Szent Írás (Budapest, 1936); Gál F. – Gál J. – Gyürki L. – Kosztolányi I. – Rosta F. – Szénási S. – Tarjányi B., Biblia. Ószövetségi és újszövetségi Szentírás (Budapest, 2009)

11/B.) A zsidók kiűzése Rómából (Suetonius, Claudius 25.)

„Iudaeos impulsore Chresto assidue tumultuantes Roma expulit.”

Forrás: (ed.) Ihm, Max: Claudius, De Vita Caesarum, Libri VIII (1908)

⁹¹Ezt később Római levelében többször is hangsúlyozza: „Alá kell rendelnetek magatokat, nemcsak a megtorlás, hanem a lelkiismeret miatt is. Ezért fizettek adót is, hiszen Isten szolgálai, akik behajtják. Adjátok meg tehát mindenkinek, ami jár neki: akinek adó, annak adót, akinek vám, vámot, akinek hódolat, hódolatot, akinek tisztelet, tiszteletet.” Róm 13, 5-7; Péter apostol ugyancsak, vö. 1Pt 2,13-14 és 1Pt, 2 17

⁹² SHERWIN-WHITE 1963, 67-69.; FÖLDY – HAMZA 2010, 189.

⁹³ SÁRY 2004a, 190-191.

„A zsidókat, akik Chrestus^{III} bujtogatására szüntelenül zavarogtak, kiűzte Rómából.”

Forrás: (Ford. Kis Ferencné) In: G. Suetonius Tranquillus: Caesarok élete. Tizenkét életrajz. (Budapest, 1961)

11/C.) A zsidók kiűzése Rómából (Orosius, *Hist. adv. pag.* 7.6.15-16)

„Anno eiusdem nono expulsos per Claudium urbe Iudaeos Iosephus^{IV} refert. sed me magis Suetonius mouet, qui ait hoc modo: Claudius Iudaeos impulsore Christo adsidue tumultuantes Roma expulit.”

Forrás: Historiarum adversum paganos libri VII ex recogn. C. Zangemeister. Lipsiae: Teubner (1889)

„Iosephus feljegyezte, hogy uralkodása kilencedik évében Claudius kiűzte a Városból a zsidókat, de hozzám inkább Suetonius áll közelebb, aki így fogalmaz: a zsidókat, akik Krisztus bujtogatására szüntelenül zavarogtak, kiűzte Rómából.”

Forrás: A szerző fordítása.

^IAquila és Priscilla: akik Lukács elbeszélése szerint Claudius császár idején hagyták el Itáliát. Összesen hat alkalommal jelennek meg az Újszövetségben, négy különböző könyvben.⁹⁴ Minden alkalommal együtt említik őket.

^{II}Claudius: Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus, 41-54 között római császár.

^{III}Chrestus: Feltehetőleg Suetonius összekeverte a Christus és Chrestus szavakat, akkoriban a görög nevek átvételénél igen gyakori az e és i hangzók ingadozása.⁹⁵

^{IV}Iosephus: Iosephus Flavius, zsidó származású történetíró. Legjelentősebb művei: *A zsidó háború* - *De bello Judaico*; *A zsidók története* - *Antiquitates Judaicae*; *Önéletrajz* – *Vita*; *Apión ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról* - *Contra Apionem, de antiquitate Iudaeorum*.

^VZavargás: ld. 7/ ^{XII}.jegyzet

⁹⁴ Apcsel 18,2-3; ApCsel 18,18; ApCsel 18,26; Róm 16,3-4; 1Kor 16,19; 2Tim 4,19

⁹⁵ Tertullianus is többször felcseréli ld. pl. „...chrestiani pronuntiat a vobis” (Ad Nat. I,3.); A betűcsere okát abban is kereshetjük, hogy a Chrestus gyakori név volt Rómában a kérdéses időszakban. vö. LAMPE 1989, 12-13; A kérdéshez összefoglalóan ld. még KOESTERMANN 1967; VITTINGHOF 1984; GRÜLL 2010, 201-202

12/A.) Nero^I alatti események (Suetonius, Nero 16,2)

„...afflicti suppliciis Christiani, genus hominum superstitionis^{II} nouae ac maleficae.^{III}”

Forrás: (ed.) Ihm, Max: Nero, De Vita Caesarum, Libri VIII (1908)

„Halálbüntetést szabott a keresztényekre, erre a káros, új babonának hódoló népségre.”

Forrás: (Ford. Kis Ferencné) In: G. Suetonius Tranquillus: Caesarok élete. Tizenkét életrajz. (Budapest, 1961)

12/B.) Nero alatti események (Tacitus, Annales XV.44.)

„...sed non ope humana, non largitionibus principis aut deum placamentis decedebat infamia quin iussum incendium crederetur. ergo abolendo rumori Nero subdidit reos et quaesitissimis poenis adfecit quos per flagitia^{IV} invisos vulgus Christianos appellabat. auctor nominis eius Christus Tiberio imperitante per procuratorem Pontium Pilatum supplicio adfectus erat; repressaue in praesens exitiabilis superstitio rursum erumpebat, non modo per Iudaeam, originem eius mali, sed per urbem etiam quo cuncta undique atrocia aut pudenda confluunt celebranturque. igitur primum correpti qui fatebantur, deinde indicio eorum multitudo ingens haud proinde in crimine incendii quam odio humani generis^V convicti sunt. et pereuntibus addita ludibria, ut ferarum tergis contexti laniatu canum interirent, aut crucibus adfixi aut flammandi, atque ubi defecisset dies in usum nocturni luminis urerentur. hortos suos ei spectaculo Nero obtulerat et circense ludicrum edebat, habitu aurigae permixtus plebi vel curriculo insistens. unde quamquam adversus sontis et novissima exempla meritos miseratio oriebatur, tamquam non utilitate publica sed in saevitiam unius absumerentur.”

Forrás: Annales ab excessu divi Augusti. Cornelius Tacitus. Charles Dennis Fisher. Clarendon Press. (Oxford,1906)

„De sem emberi segítségre, sem a princeps ajándékainak vagy az istenek engesztelésének hatására nem akart eltávozni az a gyalázatos hiedelem, hogy parancsra tört ki a tűzvész. Ezért a híresztelés elhallgattatása végett Nero másokat tett meg bűnösnek, és a legválogatottabb büntetésekkel sújtotta azokat, akiket a sokaság bűneik miatt gyűlölt és Christianusoknak nevezett.

Christust, akitől ez a név származik, Tiberius uralkodása alatt Pontius Pilatus procurator kivégeztette, de az egyelőre elfojtott vészes babonáság újból előtört, nemcsak Iudaeában, e mótely szülöhazájában, hanem a városban is, ahová mindenünnen minden szörnyű és szégyenletes dolog összefolyik, s hívekre talál. Így hát először azokat fogdosták össze, akik ezt megvallották, majd az ő vallomásuk alapján hatalmas sokaságra nem is annyira a gyűjtogató vádját, mint inkább az emberi nem gyűlöletét bizonyították rá. És kivégzésüket még csúfsággal is tetézték, hogy vadállatok bőrét burkoltan kutyák marcangolásától pusztuljanak, vagy keresztre feszítve, és mikor bealkonyodott, meggyújtva éjszakai világításul lángoljanak. Nero a kertjeit ajánlotta fel e látványosság céljába, és cirkuszi játékokat rendezett, amelyen kocsisruhában a nép közé vegyült, vagy kocsi szállott. Ebből, bár bűnösök voltak és a legsúlyosabb büntetést is megérdemelték, szánalom támadt, mivel nem a közjó érdekében, hanem egy ember kegyetlensége miatt kellett pusztulniuk.”

Forrás: (Ford. Borzsák István) In: Cornelius Tacitus, Tacitus összes műve II. köt. (Budapest, 1970)

12/C.) Nero uralkodása alatti események (Tertullianus, *Scorpiacae* XV.3)

„...orientem fidem Romae primus Nero cruentauit.”

Forrás: Reifferscheid, A – Wissowa, G.: Quintus Septimus Fl Tertullian (1890)

„...a kezdeti hitet Rómában először Nero irtotta.”

Forrás: (Ford. Ladocsi Gáspár) In: Tertullianus művei. Ókeresztény írók XII. kötet (Budapest, 1986)

12/D.) Nero uralkodása alatti események (Tertullianus, *Apologeticum* V.3)

„Consulite commentarios vestros; illic reperietis primum Neronem in hanc sectam cum maxime Romae orientem Caesariano gladio ferocisse. Sed tali dedicatore damnationis nostrae etiam gloriamur. Qui enim scit illum, intellegere potest non nisi grande aliquod bonum a Nerone damnatum.”

Forrás: Tertullian-Minucius Felix. Tertullian. T.R. Glover. William Heinemann Ltd.; Harvard University Press. London; Cambridge, Massachusetts.

„Nero volt az első, aki császári kardját veszettül suhogtatta a keresztény gyülekezetre, amikor ez főleg Rómában terebélyesedett. Mi azonban még dicsekszünk is azzal, hogy ilyen ember kezdte kárhoztatásunkat. Aki ugyanis őt ismeri, megérti könnyen, hogy amit Nero kárhoztatott, más, mint valami igazán nagy jó, nem lehet.”

Forrás: (Ford. Városi István) In: Tertullianus művei. Ókeresztény írók XII. kötet (Budapest, 1986)

12/E.) A keresztények helyzete Nero császár uralkodása alatt (Eusebios, HE II.25.3-4.)

„ιδέαις διαχρήσασθαι. ἐνέδει δ ἄρα τοῖς πᾶσι καὶ τοῦτ ἐπιγραφῆναι αὐτῷ, ὡς ἂν πρῶτος αὐτοκρατόρων τῆς εἰς τὸ θεῖον εὐσεβείας πολέμιος ἀναδειχθείη. τούτου πάλιν ὁ Ρωμαῖος Τερτυλλιανὸς ὧδέ πως λέγων μνημονεύει ἑντύχετε τοῖς ὑπομνήμασιν ὑμῶν, ἐκεῖ εὐρήσετε πρῶτον Νέρωνα τοῦτο τὸ δόγμα, ἥνικα μάλιστα ἐν Ρώμῃ, τὴν ἀνατολὴν πᾶσαν ὑποτάξας, ὠμὸς ἦν εἰς πάντα, διώξαντα. τοιοῦτῳ τῆς κολάσεως ἡμῶν ἀρχηγῷ καυχώμεθα. ὁ γὰρ εἰδὼς ἐκεῖνον νοῆσαι δύναται ὡς οὐκ ἂν, εἰ μὴ μέγα τι ἀγαθὸν ἦν, ὑπὸ Νέρωνος κατακριθῆναι.”

Forrás: Eusebius, The Ecclesiastical History, Vol 1-2. Eusebius of Caesarea. Kirsopp Lake. J.E.L. Oulton. H.J. Lawlor. William Heinemann

„Tetteihez még ráadásul azt is fel kell jegyezni, hogy ő volt az első császár, aki ellenségesen viselkedett az Istent imádó vallással szemben. Erről ismét a római Tertullianus emlékezik meg, ekképpen: „Olvassátok csak el történeti könyveiteket!^{VI} Ott majd megtaláljátok, hogy elsőként Nero üldözte ezt a szektát, amikor Kelet teljes meghódítása után leginkább Rómában kegyetlenkedett mindenkivel. Mi dicsekszünk vele, hogy ilyen ember indította el ellenünk a büntetőhadjáratot. Aki ugyanis ismeri őt, az meg tudja érteni, hogy Nero csak valami nagyon jót ítéltetett el.”

Forrás: (Ford. Baán István) In: Euszebiosz egyháztörténete. Ókeresztény írók IV. (Budapest, 1983)

12/F.) Nero császár alatti események (Sulpicius Severus, Chron. 2, 29, 1-3)

„Inter ea abundante iam Christianorum multitudine accidit ut, Roma incendio conflagraret, Nerone apud Antium constituto. sed opinio omnium invidiam incendii in principem retorquebat, credebatur que imperator gloriam innovandae Urbis quaesisse. neque ulla re Nero efficiebat,

quin ab eo iussum incendium putaretur. igitur vertit invidiam in Christianos, actaeque in innoxios crudelissimae quaestiones; quin et novae mortes excogitatae, ut ferarum tergis contextilania laniatu canum interirent, multi crucibus affixia ut flamma usti, plerique in id reservati, ut cum defecisset dies, in usum nocturni luminis urerentur. hoc initio in Christianos saeviri coeptum. post etiam datis legibus religio vetabatur, palamque edictis propositis Christianum esse non licebat.”

Forrás: C. Halm: Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum Vol. I. - Sulpicii Severii libri qui supersunt. (Wien, 1866)

„Eközben, mikor a keresztények száma már megnövekedett, Rómát tűzvész pusztította, míg Nero Antiumban tartózkodott. Ám a közbeszéd a császárt gyanúsította a gyújtogatással, mert azt hitték, hogy a Város újjáépítésével akar dicsőséget szerezni. Nero semmit sem tudott tenni, hogy ne gondolják azt, (hogy) az ő parancsára történt a gyújtogatás, ezért hát a keresztényekre terelte a gyanút, az ártatlanokat pedig a legkegyetlenebb kínvallatásokkal sújtották, még új halálnemeket is kiötlöttek: vadállatok bőrébe bugyolálva kutyák marcangolták őket halálra, sokakat keresztrefeszítettek vagy tűzzel öltek meg, többeket pedig elkülönítettek, hogy amikor a nap már lenyugodott, éjszakai fényként égjenek el^{VII}. Így kezdődtek hát a kegyetlenkedések a keresztények ellen. Ezután törvényekkel^{VIII} és rendeletekkel^{IX} tiltották a vallásgyakorlást, majd törvényekkel tiltották azt is, hogy valaki nyíltan keresztény lehessen.”

Forrás: A szerző fordítása.

^INero: Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus, 54 és 68 között római császár.⁹⁶

^{II}superstitio: A *religio* ellentéte, a vallás általános kereteinek elhagyása. A *religio*, mint a hivatalos vallás kifejezése és a *superstitio*, mint züllesztő, káros, felforgató ’vallás’, míg a *religio* megadja a helyes tiszteletet az isteneknek, addig a *superstitio* megrontja.⁹⁷

^{III}maleficia: Az Apuleius által részletesen összefoglalt *magus*⁹⁸ fogalomkör és *veneficus* kifejezéseket magában foglaló *maleficus* jelentése „rosszat cselekvő”.⁹⁹

^{IV}flagitia: a keresztények ellen felrótt vádak, bűnök, amelyek a szertartások félreértéséből vagy szándékos elferdítéséből adódtak. Az I. századra vonatkozóan ezek pontos tartalmát nem

⁹⁶ KIENAST 1996, 96-101.

⁹⁷ Sen. De clem. 2.5.1; ld. még KÖVES-ZULAUF 1995,58; BAUDY 2006, 100-114; RIVES 2010, 53-77; DICKIE 2010, 79-104.

⁹⁸ Vö. Ap. Apol.

⁹⁹ GRAF 2009, 44

ismerjük, a II. században orgiákat, kannibalizmust, csecsemőgyilkosságot, vérfertőzést stb. értettek alatta.¹⁰⁰

^Vodium humani generis: az emberi nem gyűlölete. Egyrészt megegyezhet a keresztényeknek felrótt bűnökkel, gaztettekkel, másrészt jelentheti a már Cicero által is említett,¹⁰¹ közösségtől való szándékos elkülönülést is, amelyet gyakran idéztek vádként a zsidók ellen, harmadik lehetőségként pedig vonatkozhat az emberek gyűlöletére a keresztények iránt.¹⁰²

^{VI}Történeti könyvek: Tertullianus itt több elveszett műre is utalhat.

^{VII} Élve elégetés, állatbőrbe varrás: a gyilkosok és gyújtogatók törvényes büntetése, már a XII táblás törvények is említik.¹⁰³ A büntetés végrehajtása arra utalhat, hogy a vád nem a kereszténységük, hanem gyújtogatás volt. Feltételezhető, hogy Nero szándékosan igyekezett egyenlőséget tenni a kereszténység beismerése és a gyújtogatás beismerése között.¹⁰⁴

^{VIII}Törvény, rendelet: a törvény/törvények, rendelet/rendeletek szövege nem maradt fenn. Létükre utal ifj. Plinius levele is, amely szereint helytartóként a keresztények egy csoportjával tudta miként kell eljárnia, más részükre vonatkozólag pedig tanácsot kért a császártól. (ld. III. fejezet)

12/G.) Péter^I és Pál^{II} kivégzése (Tertullianus, *Scorpiacae* XV.3)

„Tunc Petrus ab altero cingitur, cum cruci adstringitur. Tunc Paulus ciuitatis Romanae consequitur natiuitatem, cum illic martyrii renascitur generositate.”

Forrás: Reifferscheid, A. – Wissowa, G.: Quintus Septimus Fl Tertullian. (Wien,1890)

„Akkor Péter más által lett felövezve, mikor keresztre fésztették. Akkor Pál született római polgárhoz méltón a vértanúság nemességében újjászületett.”

Forrás: A szerző fordítása.

12/H.) Péter és Pál kivégzése (Lactantius, *De mortibus persecutorum* I.2.6.)

„...et primus omnium persecutus dei servos Petrum cruci adfixit, Paulum interfecit.”

¹⁰⁰ Min. Felix Oct. VIII-IX.; a vádakat részletesen elemzi ADAMIK 1993

¹⁰¹ Cic. Off. I, 29

¹⁰² Tacitus, Hist. V,5,1 A kérdés részletes filológiai elemzést ld. KERESZTES 1979, 252-253.

¹⁰³ Vö. Gai. Inst. XLVII, 9, 9 és ZLINSZKY 1991

¹⁰⁴ Emellett érvel BARNES 1968, 34.

Forrás: Lucii Caecilii liber ad Donatum confessorem de mortibus persecutorum vulgo Lactantio tributus. ed. Samuel Brandt (1897)

„... és valamennyi császár közül elsőként kezdte üldözni az Isten szolgáit: Pétert keresztre feszítettette, Pált kivégeztette.”

Forrás: L. Caecilius Firmianus Lactantius, A keresztényüldözők halála. in: Az isteni gondviselésről, 1985 (Ford. Adamik Tamás). A ford. a szerző által pontosítva.

12/I.) Péter és Pál kivégzése (Eusebios, HE II.25.5)

„Ταύτη γοῦν οὗτος, θεομάχος ἐν τοῖς μάλιστα πρῶτος ἀνακηρυχθείς, ἐπὶ τὰς κατὰ τῶν ἀποστόλων ἐπήρθη σφαγάς. Παῦλος δὴ οὖν ἐπ’ αὐτῆς Ρώμης τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθῆναι καὶ Πέτρος ὡσαύτως ἀνασκολοπισθῆναι κατ’ αὐτὸν ἱστοροῦνται, καὶ πιστοῦνται γε τὴν ἱστορίαν ἢ Πέτρου καὶ Παύλου εἰς δεῦρο κρατήσασα ἐπὶ τῶν αὐτόθι κοιμητηρίων πρόσρησις.”

Forrás: Eusebius, The Ecclesiastical History, Vol 1-2. Eusebius of Caesarea. Kirsopp Lake. J.E.L. Oulton. H.J. Lawlor. William Heinemann

„Így tehát ő volt az – miután Isten ellenségei közül a legelső helyet foglalta el -, aki arra vetemedett, hogy kivégeztesse az apostolokat. Azt mondják tehát, hogy Pált uralkodása idején éppen Rómában fejezték le, ugyanúgy Pétert pedig keresztre feszítették, és a hírt megerősíti az a tény, hogy Péter és Pál nevét máig is olvasni lehet az ottani sírokon^{IV}.”

Forrás: (Ford. Baán István) In: Euszebiosz egyháztörténete. Ókeresztény írók IV. (Budapest, 1983)

12/J.) Péter és Pál kivégzése (Sulpicius Severus, Chron. 2, 29, 3-4.)

„Tum Paulus ac Petrus capitis damnati; quorum uni cervix gladio desecta, Petrus in crucem sublatu est.”

Forrás: C. Halm: Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum Vol. I. - Sulpicii Severii libri qui supersunt. (Wien, 1866)

„Ekkor ítélték halálra Pált és Pétert is, az előbbi karddal fejezték le, Pétert pedig keresztre feszítették.”

Forrás: A szerző fordítása.

^IPéter: eredeti nevén Simon, a Tizenkét Apostol egyike. Betsaidából származott, foglalkozása halász volt.¹⁰⁵ Apostolként való működését az *Apostolok cselekedetei* követi nyomon, a hagyomány szerint Nero uralkodása alatt, fejjel lefelé feszítve keresztre halt vértanúhalált.¹⁰⁶

^{II}Keresztre feszítés: A korai császárkorban római polgárt kizárólag hazaárulás (perduellio) esetén lehetett kereszt általi halálra ítélni. A halálbüntetés e formáját kezdetben főként rabszolgákkal szemben alkalmazták, majd a III. században, amikor a társadalom alsó és felső rétege élesen elvált egymástól, az alacsonyabb rendű polgárokkal szemben is gyakran fogatosították.¹⁰⁷

^{III}Lefejezés: A keresztre feszítés mellett a bárd általi lefejezés volt a halálbüntetés végrehajtásának legősibb módja. A köztársaság időszakában általában nyilvánosan, a lictorok hajtották végre. A császárkorban a bárd helyét átvette a kard, a lictorok végrehajtó szerepét pedig a városi rendfenntartók.¹⁰⁸

13/A.) Domitianus^I uralkodása alatti események (Cassius Dio, *Rómaiké historia* LXIV, 14,1-2)

„ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ ἡ ὁδὸς ἡ ἀπὸ Σινοέσσης ἐς Ποντεόλους ἄγουσα λίθοις ἐστορέσθη. καὶ τῷ αὐτῷ ἔτει ἄλλους τε πολλοὺς καὶ τὸν Φλάουιον τὸν Κλήμεντα ὑπατεύοντα, καίπερ ἀνεψιὸν ὄντα καὶ γυναιῖκα καὶ αὐτὴν συγγενῇ ἐαυτοῦ Φλαουίαν Δομιτίλλαν ἔχοντα, κατέσφαξεν ὁ Δομιτιανός. ἐπηνέχθη δὲ ἀμφοῖν ἔγκλημα ἀθεότητος, ὃφ' ἧς καὶ ἄλλοι ἐς τὰ τῶν Ἰουδαίων ἦθη ἐξοκέλλοντες πολλοὶ κατεδικάσθησαν, καὶ οἱ μὲν ἀπέθανον, οἱ δὲ τῶν γούν οὐσιῶν ἐστερήθησαν: ἡ δὲ Δομιτίλλα ὑπερωρίσθη μόνον ἐς Πανδατερίαν.”

¹⁰⁵ Jn 1,44; Jn12,21

¹⁰⁶ Péter keresztre feszítésének módjáról több forrás is rendelkezésünkre áll, a legkorábbi az Acta Petri 37-38. vö.: PESTHY 2006, 151-165; az akta fordítása: 164-165.; Péter vértanúságának értelmezéséhez ld. BOLYKI 1998, 111-122. és PESTHY 1998, 123-133.

¹⁰⁷ A keresztre feszítés ókori (főként római) történetének összefoglalásához ld. SÁRY 2004b, amelyben a rendelkezésre álló történeti-és jogtörténeti források alapján részletesen elemzi kialakulását, elterjedését, jogi hátterét.

¹⁰⁸ ZLINSZKY 1997, 78-83.

Forrás: Dio's Roman History. Cassius Dio Cocceianus. Earnest Cary. Herbert Baldwin Foster. William Heinemann, Harvard University Press. (London - New York, 1914)

„Ebben az időben a Sinuesszából Puteoliba vezető utat lekövezték. Ugyanebben az évben Domitianus sokakat megöletett, még Flavius Clemens consult is, aki az unokatestvére volt, a felesége pedig Flavia Domitilla volt, aki maga is a császár rokona volt. Mindkettejük ellen az istentelenség vádját (enkléma atheotétos) emelték, amiért sokakat elítéltek a zsidó szokásokra vetemedők (Iudaión éthé exokellontes) közül, s többeket ki is végeztek, a többieknek pedig legalábbis a vagyonát elkobozták, de Domitilla csak Pandateriára száműzetett.”

Forrás: A szerző fordítása.

13/B.) Domitianus^I uralkodása alatti események (Tertullianus, *Apologeticum* 5, 3-4.)

„Temptaverat et Domitianus, portio Neronis de crudelitate; sed, qua et homo, facile coeptum repressit, restitutis etiam quos relegaverat. Tales semper nobis insecutores, iniusti, impii, turpes, quos et ipsi damnare consuestis, a quibus damnatos restituere soliti estis.”

Forrás: Tertullian-Minucius Felix. Tertullian. T.R. Glover. William Heinemann Ltd.; Harvard University Press. London; Cambridge, Massachusetts.

„Domitianus is megkísérelte a dolgot,¹⁰⁹ aki a kegyetlenségben osztozott Neroval, de mert ember volt mégis, könnyűszerrel eloltotta a kezdődő tüzet, sőt visszahívta azokat, akiket száműzetésbe küldött.”

Forrás: (Ford. Városi István.) In: Tertullianus művei. Ókeresztény írók XII. kötet (Budapest, 1986)
A fordítást pontosította a szerző.

13/C.) Domitianus uralkodása alatti események (Lactantius, *De mortibus persecutorum* I.3.)

„Post hunc interiectis aliquot annis alter non minor tyrannus <Domitianus> ortus est. Qui cum exerceret invisam dominationem, subiectorum tamen cervicibus incubavit quam diutissime tutusque regnavit, donec impias manus adversus dominum tenderet. Postquam vero ad

¹⁰⁹ Ti. a keresztények üldözését. Ld. Tertullianus, *Apologeticum* 5, 2

persequendum iustum populum instinctu daemonum incitatus est, tunc traditus in manus inimicorum luit poenas.”

Forrás: Lucii Caecilii liber ad Donatum confessorem de mortibus persecutorum vulgo Lactantio tributus. ed. Samuel Brandt (1897)

„Nero után néhány évvel egy másik, nem kisebb zsarnok született, Domitianus, aki gyűlöletesen gyakorolta uralmát, az alattvalók nyakára hágva mégis igen hosszú ideig uralkodott biztonságban egészen addig, amíg becstelen kezét ki nem nyújtotta az Úr ellen. Miután azonban gonosz sugallatra az igaz nép üldözésére adta a fejét, ellenségeinek kezében megbűnhődött.”

Forrás: (Ford. Adamik Tamás) In: L. Caecilius Firmianus Lactantius: Az isteni gondviselésről. A keresztényüldözök halála. (1985) A fordítást pontosította a szerző.

13/D.) Domitianus uralkodása alatti események (Eusebios, HE III.17-18.)

„...τελευτῶν τῆς Νέρωνος θεοεχθρίας τε καὶ θεομαχίας διάδοχον ἑαυτὸν κατεστήσατο. δεύτερος δῆτα τὸν καθ’ ἡμῶν ἀνεκίνει διωγμὸν, καίπερ τοῦ πατρὸς αὐτῶ Οὐεσπασιανοῦ μηδὲν καθ’ ἡμῶν ἄτοπον ἐπινοήσαντος.[...] Εἰς τοσοῦτον δὲ ἄρα κατὰ τοὺς δηλουμένους ἢ τῆς ἡμετέρας πίστεως διέλαμπεν διδασκαλία, ὥς καὶ τοὺς ἀποθεν τοῦ καθ’ ἡμᾶς λόγου συγγραφεῖς μὴ ἀποκνηῆσαι ταῖς αὐτῶν ἱστορίαις τὸν τε διωγμὸν καὶ τὰ ἐν αὐτῶ μαρτύρια παραδοῦναι, οἳ γε καὶ τὸν καιρὸν ἐπ’ ἀκριβὲς ἐπεσημῆναντο, ἐν ἔτει πεντεκαίδεκάτῳ Δομετιανοῦ μετὰ πλείστων ἐτέρων καὶ Φλαυίαν Δομέτιλλαν ἱστορήσαντες, ἐξ ἀδελφῆς γεγονυῖαν Φλαυίου Κλήμεντος, ἐνὸς τῶν τηνικάδε ἐπὶ Ρώμης ὑπάτων, τῆς εἰς Χριστὸν μαρτυρίας ἕνεκεν εἰς νῆσον Ποντίαν κατὰ τιμωρίαν δεδóσθαι.

Forrás: Eusebius, The Ecclesiastical History, Vol 1-2. Eusebius of Caesarea. Kirsopp Lake. J.E.L. Oulton. H.J. Lawlor. William Heinemann

„Végül Nero utódja lett az Istennel szemben táplált gyűlöletben és az ellene folytatott harcban. Ő volt a második, aki üldözést indított ellenünk, jóllehet atyja, Vespasianus semmi rosszat nem tervelt ellenünk. [...] Domitianus uralkodásának tizenötödik évében számos más kereszténnyel együtt Flavia Domitillát^{II}, az akkori egyik római consul, Flavius Clemens^{III} nővérének leányát büntetésből Pontia^{IV} szigetére száműzték, mivel tanúságot tett Krisztus mellett.

Forrás: (Ford. Baán István) In: Euszebiosz egyháztörténete. Ókeresztény írók IV. (Budapest, 1983)

13/E.) Domitianus uralkodása alatti események (Sulpicius Severus, *Chronica* 2.31.1.)

„Interiecto dein tempore Domitianus, Vespasiani filius, persecutus est Christianos. quo tempore Iohannem apostolum atque evangelistam in Pathmum insulam relegavit; ubi ille arcanis sibi mysteriis revelatis librum sacrae Apocalypsis, qui quidem a plerisque aut stulte aut impie non recipitur, conscriptum edidit.”

Forrás: C. Halm: Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum Vol. I. (Sulpicii Severii libri qui supersunt). Wien, 1866.

„Kis idő elteltével Domitianus, Vespasianus fia üldözte a keresztényeket. Ekkor száműzte János apostolt^V és evangelistát Pathmos^{VI} szigetére; itt aztán, miután titkos misztériumok kerültek számára kinyilatkoztatásra, megírta és kiadta az Apocalypsis szent könyvét,^{VII} amit többen ostobaságból vagy istentelenségből nem fogadnak el.”

Forrás: A szerző fordítása.

13/F.) Domitianus uralkodása alatti események (Orosius, *Historia adversum paganos* 7.10.)

„Domitianus tamen prauissima elatus iactantia, subnomine superatorum hostium de extinctis legionibus triumphauit. idemque efferatus superbia, qua se deum coli uellet, persecutionem in Christianos agi secundus a Nerone imperauit. quo tempore etiam beatissimus Iohannes apostolus in Patmum insulam relegatus fuit. inter Iudaeos quoque acerbitate tormentorum et cruentissimae quaestionis exquiri genus Dauid atque interfici praeceptum est, dum prophetis sanctis et inuidetur et creditur, quasi adhuc futurus esset ex semine Dauid, qui regnum possit adipisci.”

Forrás: Historiarum adversum paganos libri VII ex recogn. C. Zangemeister. Lipsiae: Teubner (1889)

„Domitianus a leghitványabb hiúságtól elragadtatva ült diadalmenetet legioinak pusztulása felett,^{VIII} névleg pedig az ellenség legyőzése miatt. Annyira felfuvalkodott a gögtől, hogy istenként akarta magát tiszteltetni, s Nero után másodikként rendelte el a keresztények üldözését. Ebben az időben lett a legboldogabb János apostol is Pathmos szigetére száműzve. A zsidók között is

könyörtelen kínzásokat és kegyetlen vallatásokat rendelt el, hogy felkutassa és kiírta Dávid népét^{IX}, mert a szent prófétákat gyűlölte is és hitte is, hogy származhat még (valaki) Dávid magjából, aki majd megszerezheti a királyságot.”

Forrás: A szerző fordítása.

^IDomitianus: Imperator Caesar Domitianus Augustus, 81-96 között a birodalom császára.¹¹⁰

^{II}Flavia Domitilla: A forrásokban eltérően interpretálják személyét. Cassius Dio szerint Flavius Clemens felesége, akit Pandateria szigetére száműzték.¹¹¹ Eusebios a keresztény mártírok közt tartja számon, s Flavius Clemens unokahúgaként említi, akit büntetésből Pontia szigetére üztek.¹¹²

^{III}Flavius Clemens: Mindkét forráshely Domitianus rokonaként, római consulként ábrázolja, azonban kizárólag Cassius Dio utal arra, hogy istentelenség vádjával kivégezték, Eusebios nem említi a keresztény mártírok közt.¹¹³

^{IV}Pontia: Sziklás sziget Latiumban, amelyet a császárkorban a száműzöttek számára lakhelyeként jelöltek ki.¹¹⁴

^VJános apostol: A tizenkét apostol egyike, a negyedik evangélium és a Jelenések könyvének szerzője.¹¹⁵

^{VI}Pathmos (Πάτμος): kisebb görög sziget az Égei-tengerben, a Dodekanézosz-szigetcsoporthoz tartozik. Pontiahoz hasonlóan a római császárkorban a száműzöttek lakhelye volt.¹¹⁶ A Jelenések könyvének szerzője a szigeten írta művét.¹¹⁷

^{VII}Jelenések könyve: János jelenései vagy Apokalipszis, amelyet szerzője hét kis-ázsiai gyülekezetnek címzett.¹¹⁸

^{VIII}Legióinak pusztulása felett: 85/86-tól a dunai fronton kialakult dákok és svébek elleni harcokban több legio (legio V Alaudae, legio XXI Rapax) is fogságba esett és elpusztult.¹¹⁹

^{IX}Dávid népe: ti. a zsidók.

¹¹⁰ KIENAST 1996, 115.

¹¹¹ Vö. Rómaiaké historia LXIV, 14,1-2

¹¹² Vö. HE III.17-18

¹¹³ Vö. 13/A-D

¹¹⁴ Suet, Tib. 54 és Suet, Calig. 15

¹¹⁵ Az evangélium és a Jelenések szerzőségének kérdéséhez ld. PERKINS 2002 és YABRO COLLINS 2002

¹¹⁶ Neue Pauly 9, 399-400.

¹¹⁷ Jel 1,9-10.

¹¹⁸ Id. 93. l.

¹¹⁹ HAVAS – HEGYI – SZABÓ 2007, 479-480.

14/A.) Traianus¹ császár uralkodása alatti események (Plinius, *Epistulae* X. 96.)

„Sollemne est mihi, domine, omnia de quibus dubito ad te referre. Quis enim potest melius vel cunctationem meam regere vel ignorantiam instruere? Cognitionibus de Christianis interfui numquam: ideo nescio quid et quatenus aut puniri soleat aut quaeri. Nec mediocriter haesitavi, sitne aliquod discrimen aetatum, an quamlibet teneri nihil a robustioribus differant; detur paenitentiae venia, an ei, qui omnino Christianus fuit, desisse non prosit; nomen ipsum, si flagitiis careat, an flagitia cohaerentia nomini puniantur. Interim, <in> iis qui ad me tamquam Christiani deferebantur, hunc sum secutus modum. Interrogavi ipsos an essent Christiani. Confitentes iterum ac tertio interrogavi supplicium minatus; perseverantes duci iussi. Neque enim dubitabam, quaecumque esset quod faterentur, pertinaciam certe et inflexibilem obstinationem debere puniri. Fuerunt alii similis amentiae, quos, quia cives Romani erant, adnotavi in urbem remittendos. Mox ipso tractatu, ut fieri solet, diffundente se crimine plures species inciderunt. Propositus est libellus sine auctore multorum nomina continens. Qui negabant esse se Christianos aut fuisse, cum praeunte me deos appellarent et imagini tuae, quam propter hoc iusseram cum simulacris numinum afferri, ture ac vino supplicarent, praeterea male dicerent Christo, quorum nihil cogi posse dicuntur qui sunt re vera Christiani, dimittendos putavi. Alii ab indice nominati esse se Christianos dixerunt et mox negaverunt; fuisse quidem sed desisse, quidam ante triennium, quidam ante plures annos, non nemo etiam ante viginti. <Hi> quoque omnes et imaginem tuam deorumque simulacra venerati sunt et Christo male dixerunt. Affirmabant autem hanc fuisse summam vel culpaе suae vel erroris, quod essent soliti stato die ante lucem convenire, carmenque Christo quasi deo dicere secum invicem seque sacramento non in scelus aliquod obstringere, sed ne furta ne latrocinia ne adulteria committerent, ne fidem fallerent, ne depositum appellati abnegarent. Quibus peractis morem sibi discedendi fuisse rursusque coeundi ad capiendum cibum, promiscuum tamen et innoxium; quod ipsum facere desisse post edictum meum, quo secundum mandata tua hetaerias esse vetueram. Quo magis necessarium credidi ex duabus ancillis, quae ministrae dicebantur, quid esset veri, et per tormenta quaerere. Nihil aliud inveni quam superstitionem pravam et immodicam. Ideo dilata cognitione ad consulendum te decurri. Visa est enim mihi res digna consultatione, maxime propter periclitantium numerum. Multi enim omnis aetatis, omnis ordinis, utriusque sexus etiam vocantur in periculum et vocabuntur. Neque civitates tantum, sed vicos etiam atque agros superstitionis istius contagio pervagata est; quae videtur sisti et corrigi posse. Certe satis constat prope iam desolata templa coepisse celebrari, et sacra sollemnia diu intermissa repeti passimque venire <carnem> victimarum, cuius adhuc rarissimus emptor inveniebatur. Ex quo facile est opinari, quae turba hominum emendari possit, si sit paenitentiae locus.”

„Uram, alapelvnek tekintem, hogy minden kétes ügyet eléd terjesszek. Mert hiszen ki tudna jobban eligazítani bizonytalanságomban, vagy segíteni tájékozatlanságomban? Keresztények ügyében folytatott törvényszéki eljárásokon még sohasem vettem részt; ezért nem is tudom, mit és milyen mértékben büntessenek vagy akár nyomoztassak. Igen fennakadtam például azon, hogy tekintettel kell-e lenni a vádlottak életkorára, vagy pedig egészen zsenge koriak és a már meglett emberek között nem kell-e különbséget tenni; vádelejtéssel járhat-e a beismerés; vagy olyan személy számára, aki valaha keresztény volt, ne legyen-e enyhítő körülmény, ha megtagadja hitét; és vajon magát a keresztény nevet kell-e büntetni, akkor is, ha az illető semmi bűnt sem követett el, vagy pedig a keresztény névhez hozzátapadó bűnöket? Eddig azok ellen, akiket a kereszténység vádjával terhelten idéztek ítélőszékem elé, a következő módon jártam el. Megkérdeztem tőlük, keresztények-e. Azokat, akik kereszténynek vallották magukat, másodszor és harmadszor is megkérdeztem, és büntetéssel fenyegettem meg őket. Akik még ezután is kitartottak, azokat kivégeztettem. Mert meggyőződésemm, hogy függetlenül vallomásuk tartalmától, makacsságukért és csökönyösségükért megérdemelték ezt a büntetést. Másokat, akik ugyanebben a tébolyban szenvedtek, csak bűnösnek bélyegeztem, és Rómába szállíttattam, mivel római polgárok voltak. Majd a törvényszéki eljárás során, már amint történni szokott, mások ellen is fölmerült ez a vád, úgy, hogy több eset került elémm. Kaptam egy névtelen följelentést, amelyben sok név szerepelt. Akik kijelentették, hogy nem keresztények, és nem is voltak azok, amennyiben útmutatásom szerint az istenekhez fohász-kodtak, és képmásod előtt, amelyet erre a célra az istenszobrokkal együtt odaállítottam, tömjén- és boráldozatot mutattak be, azonkívül káromolták Krisztust - márpedig az igazi keresztények ilyesmire állítólag semmi áron sem kényszeríthetők -, azokat elbocsátottam. Mások, akik a névsorban szerepeltek, bevallották, hogy keresztények, de ezt hamarosan visszavonták: csak voltak, de már nem azok; egyesek három, mások még több, sőt egyik-másik már húsz esztendeje nem. Ezek mind áldozattal tisztelték képmásodat és az istenek szobrait, és káromolták Krisztust. A jelentések szerint azonban az a legnagyobb vétkük vagy eltévelyedésük, hogy bizonyos meghatározott napon hajnalhasadta előtt összegyülekeznek, és váltakozva karban énekelnek az istennek hitt Krisztus tiszteletére, és esküvel kötelezik magukat, nem ám valami gáztettre, hanem arra, hogy nem lopnak, nem rabolnak, nem követnek el házasságtörést, nem szegik meg esküjüket, a rájuk bízott letét kiadását felszólítás esetén nem tagadják meg: ennek végeztével pedig rendszerint szétszélednek; majd ismét összejönnek, hogy közösen fogyasszák el közönséges és ártatlan lakomájukat; ezt azonban abbahagyták, miután parancsodra betiltottam a titkos társaságokat. Éppen ezért annál szükségesebbnek tartottam, hogy két szolgálóleányból -

ezeket ők diakonisszáknak nevezik - még kínvallatás árán is kivegyem az igazságot. Nem találtam bennük egyebet ostoba, határtalan babonaságnál. Ezért elnapoltam az ügy kivizsgálását, és hozzád fordulok tanácsért. Mert meggondolásra méltónak láttam ezt a dolgot, legfőképpen a vádlottak nagy tömege miatt; ugyanis mindenféle korú, mindenféle társadalmi osztálybeli emberek, férfiak és nők vegyest, igen sokan kerültek és kerülnek vád alá. Nemcsak a városokban, hanem a falvakban és a tanyákon is elharapódzott ennek a babonaságnak a ragálya; ezt azonban véleményem szerint meg lehet állítani, és meg lehet szüntetni. Annyi máris bizonyos, hogy a hovatovább elnéptelenedő templomokat megint egyre többen látogatják, és a szent ünnepeket hosszú szünet után újból megülik, és mindenfelé megint kelendők az áldozati állatok, amelyekre eddig csak igen ritkán akadt vevő. Ebből is könnyű arra következtetni, hogy még rengeteg embert lehet a helyes útra téríteni, ha módot adunk nekik a megbánásra.”

Forrás: (Ford. Borzsák István) In: Caius Plinius Caecilius Secundus: Levelek. (Budapest,1981)

14/B.) Traianus császár uralkodása alatti események (Plinius, *Epistulae* X. 97.)

„Actum quem debuisti, mi Secunde, in excutiendis causis eorum, qui Christiani ad te delati fuerant, secutus es. Neque enim in universum aliquid, quod quasi certam formam habeat, constitui potest. Conquirendi non sunt; si deferantur et arguantur, puniendi sunt, ita tamen ut, qui negaverit se Christianum esse idque re ipsa manifestum fecerit, id est supplicando dis nostris, quamvis suspectus in praeteritum, veniam ex paenitentia impetret. Sine auctore vero propositi libelli <in> nullo crimine locum habere debent. Nam et pessimi exempli nec nostri saeculi est.”

Forrás: Stout, S. E.(ed.): Plinius, *Epistulae*: A Critical Edition. (Bloomington, 1962)

„Secundusom! Helyesen jártál el amaz egyének ügyeinek kivizsgálásában, akik ellen azt a vádat emelték előtted, hogy keresztények. Mert általánosságban nem is lehet megfogalmazni valami meghatározott szabályt. Nem kell utánuk nyomozni; ha azonban följelentik és vádolják őket, büntetendők; de úgy, hogy az, aki nem vallja magát kereszténynek, és ezt kézzelfoghatóan bizonyítja, azaz áldozatot mutat be isteneinknek - bár gyanús a múltja -, megbánása alapján nyerjen bocsánatot. Névtelen följelentéseknek azonban egyetlen ügyben sem szabad helyt adni, mert ez a leggyalázatosabb módszer és semmiképpen sem méltó korunkhoz.”

Forrás: Forrás: (Ford. Borzsák István) In: Caius Plinius Caecilius Secundus: Levelek. (Budapest,1981)

14/C.) Traianus uralkodása alatti események (Tertullianus, *Apologeticum* II.7.)

„Tunc Traianus rescripsit hoc genus inquirendos quidem non esse, oblatos vero puniri oportere. O sententiam necessitate confusam! Negat inquirendos ut innocentes, et mandat puniendos ut nocentes. Parcit et saevit, dissimulat et animadvertit.[...] Latronibus vestigandis per universas provincias militaris statio sortitur. In reos maiestatis et publicos hostes omnis homo miles est; ad socios, ad conscios usque inquisitio extenditur. Solum Christianum inquiri non licet, offerri licet, quasi aliud esset actura inquisitio quam oblationem.”

Forrás: Tertullian-Minucius Felix. Tertullian. T.R. Glover. William Heinemann Ltd.; Harvard University Press. London; Cambridge, Massachusetts.

„Traianus akkor visszaírt neki^{II}, hogy ezt a fajzatot ugyan nem kell kutatnia, de büntesse mégis följelentés esetén. Ó micsoda döntés! Nem enged nyomozást, mint ártatlanokra és mégis büntetést parancsol, akár a gonoszokra. Kegyelmez és kegyetlenkedik, kendőz és mégis hibáztat. [...] A rablók kutatására, kinyomozására minden tartományban katonai őrséget állítanak. A felségsértők és a hazaárulók ellen minden ember katonává lesz s a nyomozást a cinkosokra és a segítőtársakra is kiterjesztik. Csupán a keresztény után tilos a nyomozás, míg följelentése szabad.”

Forrás: (Ford. Városi István.) In: Tertullianus művei. Ókeresztény írók XII. kötet (Budapest,1986)
A fordítást pontosította a szerző.

14/D.) Traianus uralkodása alatti események (Eusebios, *HE* III.33.2.)

„πρὸς ἃ τὸν Τραϊανὸν δόγμα τοιόνδε τεθεικέναι, τὸ Χριστιανῶν φύλον μὴ ἐκζητεῖσθαι μέν, ἐμπεσὸν δὲ κολάζεσθαι”

Forrás: Eusebius, The Ecclesiastical History, Vol 1-2. Eusebius of Caesarea. Kirsopp Lake. J.E.L. Oulton. H.J. Lawlor. William Heinemann

„Erre fel Traianus olyan rendeletet hozott, hogy nem kell a keresztények törzse után nyomozni, de meg kell őket büntetni, ha rájuk találunk.”

Forrás: (Ford. Baán István) In: Eusebiosz egyháztörténete. Ókeresztény írók IV. (Budapest, 1983)

14/E.) Traianus uralkodása alatti események (Római Szent Kelemen^{III} vértanúsága)¹²⁰

„Abban az időben Publius Tarquitianus^{IV} volt a comes sacrorum officiorum^V, látta, mily mérhetetlenül nagy száma van a Krisztusban hívőknek, hívatta a tartományok kormányzóit, s pénzt adva nekik rávette őket, hogy keltsenek zavargást a keresztény név miatt. Amikor a város praefectusi^{VI} székében Mamertinus^{VII} ült, lázadás tört ki a római nép körében, Kelemen neve miatt, zavarogtak, mindenki mást és mást mondott, ellene, mellette.[...] Amikor Mamertinus, a város praefectusa már nem tudta tartóztatni a nép lázadását, megparancsolta, hogy vezessék elébe Kelement, akit, miután megpillantott, így szólított meg: Nemes gyökérről sarjadtál, amit tanúsít a római nép is, de tévedés áldozata lettél, s ezért nem lehet már hallgatni, miután nem tudom, miféle Krisztust tisztelsz és az istennel ellenkező dolgokat fogadsz el, ezért el kell vetned minden fölösleges babonáságot, és a mi hagyományos isteneinknek kell szolgálnod. [...] Mamertinus praefectus ezután jelentést küldött Trajanus (Traianus) császárnak Kelemen nevével kapcsolatban, s ebben az állt: Ezt a Kelement követeli a lázongó és ordító tömeg, nem csillapodik, de az ellene felhozott vádakra nincs hitelt érdemlő bizonyíték. Akkor Trajanus (Traianus) császár válaszolt, hogy vagy beleegyezik az áldozatbemutatásba, vagy a tengeren és Pontuszon^{VIII} túl, a pusztában fekvő Kherson^{IX} városába kell száműzni.[...] Amikor megérkezett száműzetési helyére, a márványbányákban ott több mint kétezer bírói ítélettel elítélt keresztényt talált. [...] Akkor eljutott az irigykedő szóbeszéd Trajanus császár fülébe, mert ettől kezdve megszámlálhatatlanná növekedett a keresztény tömeg. Ő pedig kiküldte Aufidius helytartót^X, aki a legtöbb keresztényt a legkülönfélébb kínzásokkal irtotta. Amikor látta, hogy mily nagy örömmel járulnak a vértanúsághoz, engedett a tömeg nyomásának, csak szent Kelement akarta rávenni az áldozatbemutatásra. S oly szilárdnak látva őt az Urban, s azt látva, hogy egyáltalán nem törik meg, így szólt a nép képviselőihez: Fogjátok, vigyétek a tenger kellős közepére, kössetek a nyakába vashorgot, dobjátok a mélybe, nehogy a keresztények kihúzzák és Isten helyett imádják őt.”

Forrás: (Ford. Vanyó László) In: Vértanúakták és szenvedéstörténetek. Ókeresztény írók VII. (Budapest, 1984)

¹²⁰ Az akta eredeti szövegét, annak hiányában, nem állt módomban elolvasni. Római Szent Kelemen aktáját a szakirodalom nem tartja hitelesnek. Főként a Pszeudo-Klementinák közé sorolható Felismerések (Recognitiones) szövegére támaszkodik. Ld. VANYÓ 1984, 377. A Pszeudo-Klementinákhoz összefoglalóan ld. RISCH 2008

14/F.) Simeon^{XI} jeruzsálemi püspök keresztre feszítése (Eusebios, HE III.32.2.)

„Μετὰ Νέρωνα καὶ Δομετιανὸν κατὰ τοῦτον οὗ νῦν τοὺς χρόνους ἐξετάζομεν, μερικῶς καὶ κατὰ πόλεις ἐξ ἐπαναστάσεως δῆμων τὸν καθ’ ἡμῶν κατέχει λόγος ἀνακινηθῆναι διωγμὸν: ἐν ᾧ Συμεῶνα τὸν τοῦ Κλωπᾶ, ὃν δεύτερον καταστῆναι τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἐκκλησίας ἐπίσκοπον ἐδηλώσαμεν, μαρτυρίῳ τὸν βίον ἀναλῦσαι παρειλήφαμεν [...] καὶ τούτου μάρτυς αὐτὸς ἐκεῖνος, οὗ διαφόροις ἤδη πρότερον ἐχρησάμεθα φωναῖς, Ἠγήσιππος: ὃς δὴ περὶ τινων αἵρετικῶν ἱστορῶν, ἐπιφέρει δηλῶν ὡς ἄρα ὑπὸ τούτων κατὰ τόνδε τὸν χρόνον ὑπομείνας κατηγορίαν, πολυτρόπως ὁ δηλούμενος ὡς ἂν Χριστιανὸς ἐπὶ πλείσταις αἰκισθεὶς ἡμέραις αὐτόν τε τὸν δικαστὴν καὶ τοὺς ἀμφ’ αὐτόν εἰς τὰ μέγιστα καταπλήξας, τῷ τοῦ κυρίου πάθει παραπλήσιον τέλος ἀπηνέγκατο...”

Forrás: Eusebius, The Ecclesiastical History, Vol 1-2. Eusebius of Caesarea. Kirsopp Lake. J.E.L. Oulton. H.J. Lawlor. William Heinemann

„Nero és Domitianus uralkodása után, annak az uralkodása alatt, akinek az idejét most vizsgáljuk, részben a városokban is üldözés tört ki a hagyomány szerint ellenünk, melynek oka a nép felkelése volt. Az a hír járja, hogy ennek az üldözésnek a során Simeon, Kleofás fia, akiről már elmondtam, hogy a jeruzsálemi egyház második püspöke volt, vértanúhalállal fejezte be életét. [...] Mivel keresztény volt, több napon keresztül sokféleképpen kínozták, és miután a legnagyobb csodálatot váltotta ki magából a bíróból és környezetéből, az Úr szenvedéséhez hasonló módon fejezte be életét.”

Forrás: (Ford. Baán István) In: Euszebiosz egyháztörténete. Ókeresztény írók IV. (Budapest, 1983)

14/G.) Traianus uralkodása alatti események (Antiochiai Szent Ignác^{XII} vértanúsága)¹²¹

„Ezek után Trajanus (Traianus), uralkodása kilencedik évében, a szkíták^{XIII}, dákok^{XIV} és sok más nép fölött aratott győzelmei után, s miután azt gondolta, már csak az maradt hátra számára, hogy a keresztények istenfélő rendjét maga alá vesse, s ha a többi néppel együtt el nem fogadják a démonok tiszteletét, üldözéssel fenyegeti meg őket, s mindenkit, aki az élő Istent tisztelte, arra kényszerítette, hogy vagy áldozatot mutasson^{XV} be, vagy meghal. Ekkor tehát az antiochiai egyház

¹²¹ Az akta eredeti szövegét, annak hiányában, nem állt módomban elolvasni. Az akta ugyan Ignác leveleiből összeállított szenvedéstörténet ld. VANYÓ 1984, 379, mindazonáltal történeti forrásértékkel bír.

iránt érzett aggodalmából önkéntesen Trajanus (Traianus) elé járult, amikor az Antiochiában tartózkodott, mikor úton volt Armenia és a parthusok^{XVI} földje felé. [...]Trajanus (Traianus) kijelentette: Elrendeljük, hogy Ignatioszt, aki azt állította, magában hordozza a megfeszítettet, láncra verve katonák vigyék a nagy Rómába, hogy ott küzdjön, a vadállatok eledele legyen a nép látványosságára és gyönyörűségére. [...] Ezután a császár korábbi parancsa értelmében azonnal bevezették, (ünnepnap volt ugyanis, mint tartották, római nyelven tizenharmadika, mely napon szokásuk volt összegyűlekezni) s így vetették a vérszomjas vadak elé őt az istentelenek, hogy általuk teljesedjen Szent Ignatiosz vértanúság utáni vágya: az írás szerint: Amit az igazak kívánnak, az osztályrészük lesz, hogy egyetlen testvér terhére se legyen a maradványok összeszedése, így nyerte el levelében említett vágya teljesülését. Szent maradványaiból csak a szilárdabb részek maradtak meg, melyeket elvittek Antiochiába és tartóba helyeztek, mérhetetlen kincs ez, mely a vértanúban levő kegyelemből maradt a szent egyházra. Mindezek január kalendáinak tizenharmadikán történtek (azaz december 20-án,^{XIX} amikor a rómaiaknál Sura^{XX} és Senecionus^{XXI} voltak a consulok.

Forrás: (Ford. Vanyó László) In: Vértanúakták és szenvedéstörténetek. Ókeresztény írók VII. (Budapest, 1984)

^ITraianus: Imperator Caesar Nerva Traianus, 98-117 között a Római Birodalom császára.¹²²

^{II}Válaszolt neki: ti. Caius Plinius Caecilius Secundusnak (ismertebb nevén Plinius minor), aki ekkor Bithynia-Pontus kettős tartomány helytartója volt. A provincia az Augustus alatti felosztása során a senatusnak jutott, azonban a császárok különleges megbízottak kiküldésével igyekeztek beleavatkozni a stratégiai szempontból kiemelt területen elhelyezkedő tartomány igazgatásába. Az ifjabb Plinius különleges megbízás alapján (*legatus Augusti pro praetore consulari potestate*)¹²³ igazgatta a tartományt Kr. u. 111 és 113 között.¹²⁴

^{III}Római Szent Kelemen: Szerepe az apostoli szukcesszióban bizonytalan, Iréneus Róma szerint a harmadik, Jeromos szerint ellenben negyedik püspöke volt. Tertullianus pedig azt írja, hogy Kelemen Péter közvetlen utódja volt.¹²⁵

^{IV}Publius Tarquitianus: személyéről nem rendelkezünk történeti adatokkal.

^VComes sacrorum officiorum: Traianus császár uralkodása alatt ilyen tisztség nem létezett. A IV. század második felétől a *magister officiorum* a kancellária és a császári biztonsági szolgálat vezetője, a *comes sacrarum largitionum* a pénzügyek egyik irányítója.¹²⁶

¹²² KIENAST 1996, 122-128.

¹²³ CIL V, 5262

¹²⁴ FREUDENBERGER 1967, 17; Traianus császár és Plinius levélváltását feldolgozó legújabb összefoglalás MÉTHY 2007, részletes kutatástörténeti áttekintéssel és bőszes szakirodalmi hivatkozással.

¹²⁵ VANYÓ 1980, 97-103.

¹²⁶ ALFÖLDY 2011, 184-185.

^{VI}Városi praefectus: ebben az esetben a *praefectus Urbi* Róma *praefectus*ára vonatkozik.

^{VII}Mamertinus: A II. században Mamertinus nevű személyről nincs adatunk, a IV. századból ismerünk egy Claudius Mamertinust, aki 362-ben elnyerte viselte a consuli tisztséget.¹²⁷

^{VIII}Pontus: ld. ^{II.} jegyzet

^{IX}Kherszon (Χερσόνησος Chersonesus): város a Krím-félszigeten, a Boszporuszi Királyság területén, amelyet Kr. e. 17-ben a Római Birodalomhoz csatolt Augustus.¹²⁸

^XAufidius helytartó: A II. század első feléből ismerünk egy Lucius Aufidius Pantera nevű személyt, aki a *classis Britannica praefectura* volt, kb. 115-135 között,¹²⁹ de őt nem azonosíthatjuk a forrásban szereplő helytartóval.

^{XI}Simeon: annak a Kleofásnak a fia, aki egyike volt az emmauszi tanítványoknak,¹³⁰ s aki valószínűleg rokona volt Jézusnak.¹³¹

^{XII}Szent Ignác: Antiochia második püspöke.¹³²

^{XIII}szkíták: szkíták alatt az akta szerzője a dákokkal szövetséges szarmatákra gondolhatott, akik ellen a császár 106-107-ben háborút viselt.¹³³

^{XIV}dákok: 105-106-ban zajlott a második dák háború. Lezárása után került sor Dacia provincia megszervezésére.¹³⁴

^{XV}Áldozat bemutatása: a császárkultusz során az áldozat bemutatása a császár képmása előtt.¹³⁵

^{XVI}Antiochiában tartózkodott, mikor úton volt Armenia és a parthusok felé: 106/107-ben a császár nem viselt hadjáratot a parthusok ellen. A szerző talán összekeveri Arabia provincia meghódításával, amelyre szintén 106-ban került sor. A Cornelius Palma, Syria legatusa vezetésével felvonuló csapatok ugyan áthaladhattak Antiochián, azonban a császár biztosan nem volt jelen, ugyanis a dák háború lezárása után még közel egy évig a helyszínen tartózkodott.¹³⁶ A parthusok elleni hadjáratra 113-117 között került sor, amelynek során előbb Armeniát nyilvánították provinciává, majd Perzsa-öbölhöz húzódó területek elfoglalására került sor.¹³⁷

^{XVII}december 20.: Saturnalia ünnepét a rómaiak a téli napforduló idején, Saturnus isten tiszteletére tartották.¹³⁸

¹²⁷ JONES 1986, 134-135; pályafutásához ld. még NIXON – RODGERS 1994, 386-392.

¹²⁸ Dictionary of Greek and Roman Geography I, 607; a város történetét ld. CARTER – MACK 2003

¹²⁹ CIL VII, 18.

¹³⁰ Lk 24,13-31

¹³¹ Jn 19,25

¹³² VANYÓ 1980, 103-115.

¹³³ vö. STROBEL 1984

¹³⁴ vö. STROBEL 1984

¹³⁵ A római császárkultuszhoz ld. WLOSOK 1978; CLAUSS 1999

¹³⁶ A császár 107. május 25/26-án érkezett Rómába vö. KIENAST 1996, 122.

¹³⁷ HAVAS – HEGYI – SZABÓ 2007, 499.

¹³⁸ WISSOWA 1912, 592.

^{XVIII}Sura: L. Licinius Sura, tarracoi származású senator, 107-ben viselte harmadszorra a consuli tisztséget.¹³⁹

^{XIX}Senecionus: Quintus Sosius Senecio, 107-ben másodjára consul.¹⁴⁰

III. ÖSSZEFOGLALÁS

Krisztus kereszthalála után a római államhatalom és keresztények viszonyát megvilágító első adatunk Pontius Pilatus Tiberius császárhoz írott jelentése (1/A. és 1/B.), amelyről több keresztény szerző is beszámol, elsőként pedig Tertullianus említi. Az Apologeticum tudósítása szerint, miután Pilatus jelentésében tájékoztatta a császárt a Jézus Krisztus kivégzése körüli eseményekről, melyeket Tiberius – Tertullianus szerint – Krisztus istensége bizonyítékának tekintett, a senatus elé terjesztette a római pantheonba való beiktatását, amelyet – bár szavazatával elsőként támogatott – a senatus elutasított. A senatus ellenére Tiberius kitartott véleménye mellett. Ugyan a jelentés valódisága a szakirodalomban vitatott,¹⁴¹ mindenesetre arra rávilágít, hogy a kereszténység e korai időszakában nem született semmiféle korlátozás a keresztény vallás gyakorlására vonatkozóan.

A római államhatalom vélhetően egyébként sem tudott ekkor még különbséget tenni a zsidóság és kereszténység között, erre utal néhány forrásunk, amelyek a zsidók Rómából való kiűzéséről számolnak be Claudius császár uralkodása alatt. (11/A-C.) Az eseményt Orosius tudósítása alapján Kr. u. 49-re, a császár uralkodásának kilencedik évére keltezhetjük. Az intézkedés nem volt általános érvényű, nem a birodalom zsidó lakosságára vonatkozott, hanem csak Rómára, s Róma esetében is csak a zavargásban részt vevő zsidó közösségekre vagy azok vezetőire, illetve a keresztényekre.¹⁴² A zavargások oka vélhetően a keresztények és zsidók között kialakult nézeteltérés volt. Az, hogy Claudius korában a rómaiak nem tudtak különbséget tenni a két csoport között, egyértelműen kiderül Suetonius megfogalmazásából: „A zsidókat, akik Chrestus bujtogatására szüntelenül zavarogtak, kiűzte Rómából.”¹⁴³

Ennek tényét támasztják alá az Apostolok Cselekedeteinek Pál térítőútjaira vonatkozó szöveghelyei is, amelyek alapján az is nyilvánvalóvá válik, hogy a keresztényekhez kapcsolódó egyes eljárások nem vallási, hanem közigazgatási jellegűek voltak.

¹³⁹ DEGRASSI 1952, 32.

¹⁴⁰ DEGRASSI 1952, 32.

¹⁴¹ BARNES 1968, 32-33.

¹⁴² Emellett érvel Peter Lampe is, aki az „*assidue tumultantes*” filológiai elemzése után arra a következtetésre jutott, hogy a kifejezés csupán korlátozó értelmű határozószó. ld. LAMPE 1984, 14.

¹⁴³ Ld. 81. lj.

Térítőútjainak legelső állomásán Paphosban (2.), Sergius Paulus, Cyprus proconsulja is csupán érdeklődéstől vezérelve hívatta magához Pált és Barnabást, sőt, hatásukra állítólag maga is megtért. Ugyancsak első útja során (Kr. u. 46-49 között) kereste fel Antiochia városát is (3.), ahol már konfliktusba keveredett a zsidókkal, majd a város előljáróival. A bibliai forráshely szerint a *colonia* zsidó lakossága felbujtotta az előkelő asszonyokat és a város *magistratusait* Pál és társa, Barnabás ellen. Az ellenük felhozott vádra ugyan nem találunk utalást a szövegben, mindazonáltal valószínű, hogy a város rendjének megzavarását rótták fel ellenük, a város magistratusai pedig élve jogukkal (ti. hogy a rendzavaró polgárokkal szemben kényszert alkalmazzanak¹⁴⁴) kiűzték őket a városból.¹⁴⁵ A kényszer eszköze lehetett az adott településről való kitiltáson kívül a rövid időre való elzárás vagy a testi fenyítés. Ugyancsak az eljárás közigazgatási jellegére utal Pál második összeütközése a római hatóságokkal Philippiiben (5.), ahol a vád szintén csak rendzavarás volt („*ezek az emberek zavart keltenek városunkban*”).¹⁴⁶ Pál és társai Ephesosban (7.) sem kereszténységük miatt kerültek összetűzésbe a helyi hatóságokkal, hanem az Artemision mellett működő helyi kézművesek (Demeter vezetésével) vádolták meg őket istenkáromlással és szentségtöréssel, esetleg azért, mert Pál tevékenysége anyagi érdekeiket is sérthette. Jeruzsálemben (8.) Claudius Lysias Felix helytartóhoz írott leveléből szintén arról értesülünk, hogy a római jog szerint Pál tevékenysége nem ütközik semmilyen törvénybe. Lysias szerint Pált a zsidók törvényük vitás kérdéseivel kapcsolatban vádolják, azaz belső vallási konfliktusként tekint az ügyre, ám az apostol római polgárjoga miatt és egy esetleges zavargás elkerülése végett fegyveres kísérettel Caesareába (9-10.) küldte a procurator elé. A Felix helytartói udvarába érkező Ananiás főpap és az őt kísérő római ügyvéd sem tudnak olyan vádat¹⁴⁷ felhozni ellene, amely alapján a római törvények értelmében elítélhető lehetne, ezt Pál később Festus előtt és leveleiben maga is hangsúlyozta, s részben éppen ennek tudatában fellebbezett a császárhoz, miután nyilvánvalóvá válik, hogy a helytartó ki akarja szolgáltatni vádlóinak. Az apostol Rómába érkezését követően ügyének pontos kimenetelét nem ismerjük, ám nagy valószínűséggel nem ekkor, hanem csak néhány évvel később, a 64. évi tűzvészt követően halt vértanúhalált.¹⁴⁸

Bár a kora keresztény szerzők egyöntetűen Nerot tartják számon, mint az első keresztényüldöző császárt (12/A-F), a 64. évi tűzvészt és a keresztények kivégzését csak

¹⁴⁴ A coercitiós eljáráshoz ld. MOMMSEN 1899, 266-267.; ZLINSZKY 1997, 15-17.

¹⁴⁵ SHERWIN-WHITE 1963, 99. és SÁRY 2004a, 167. A kiutasítás gyakori eszköz volt, ld. SÁRY 2004a, 149-150. számos példával.

¹⁴⁶ Emellett érvel SárYPál is vö. SÁRY 2004a, 151-152.

¹⁴⁷ Már Sherwin-White rámutatott arra, hogy bár a vád vallási jellegű volt, a lázadás szítására való többszöri utalással mégis igyekeztek politikai töltetet adni neki. Vö. SHERWIN-WHITE 1963, 50.

¹⁴⁸ Erre utalhat a 2Tim 4,16-17 Emellett foglal állást KERESZTES 1989, 81. és SÁRY 2004a, 215-216. A szöveghely elemzése alapján a kutatás egy része azon álláspontot képviseli, hogy az apostol Rómába érkezése után, első pere első tárgyalása után vesztette életét. Vö. SÁRY 2004, 214 (anm. 201-202.), aki részletes kutatástörténeti áttekintést nyújt.

Tacitus¹⁴⁹ és az őt feltehetőleg forrásként felhasználó Sulpicius Severus hozza összefüggésbe, míg a kora keresztény történetírói hagyomány rendre inkább Péter és Pál mártírhalálát hangsúlyozza a Nero-kori üldözések kapcsán (12/A-E). A tűzvész kitöréséért Id. Plinius,¹⁵⁰ Suetonius¹⁵¹ és Cassius Dio¹⁵² egyöntetűen magát a császárt tartják felelősnek, s maga Tacitus is inkább azt sugallja, hogy Nero volt a bűnös és a keresztények bevádolásával pusztán az volt a célja, hogy elterelje a figyelmet saját tetteről. A vád meghatározását illetően a szöveget többféleképpen lehet értelmezni; 1. az elfogottak bevallották keresztény voltukat; 2. bevallották magát a gyújtogatást; 3. előbb bevallották kereszténységüket, majd a kínvallatások hatására magát a gyújtogatást.¹⁵³ Bármelyik feltevést fogadjuk is el, úgy tűnik, hogy – a Tiberius uralkodása alatti állítólagos jelentést leszámítva – ez volt az első eset, amikor a keresztények a keresztrefeszítést követően önálló csoportként először kerültek a római hatóságok látókörébe.¹⁵⁴ Mindazonáltal sem a források, sem a következő évtizedek történései közvetlenül nem utalnak arra, hogy nem pusztán eseti dologról lett volna szó. A Tertullianus által említett *institutum Neronianum* tehát feltételezhetően nem egy általános, birodalmi szintű rendeletet takart.¹⁵⁵

Tertullianus és Eusebios szerint Domitianus volt a második olyan császár, aki üldözte a keresztényeket. Míg Tertullianus csak annyit ír, hogy a császár később meggondolta magát, s visszahívta azokat, akiket száműzött, addig Eusebios egy konkrét esetről is beszámol (13/B.), ti. arról, hogy Domitianus Flavia Domitillát, Flavius Clemens consul unokahúgát azért száműzte, mert keresztény volt. Eusebioson kívül Cassius Dio (13/A.) is leírja az esetet, azonban a kereszténységről nem tesz említést, Domitillát és Flavius Clemenst (aki itt Domitilla férjeként szerepel) is istentelenséggel és a zsidósággal való szimpatizálással vádolja. A szakirodalom megoszlik mind a vádak értelmezését, mind a történet szereplőinek vallási hovatartozását illetően.¹⁵⁶ A kutatók azon része, akik tagadják¹⁵⁷ a Domitianus-kori üldözéseket, úgy vélik, hogy a két szerzőnél szereplő két Domitilla azonos, míg azok, akik ebben látják a Domitianus-kori üldözések bizonyítékát,¹⁵⁸ különálló személyként kezelik a két Domitillát. Ha utóbbi véleményt

¹⁴⁹ A szöveg hely eredetiségét a szakirodalomban többen cáfolják, a filológiai érvekhez ld. VITTINGHOF 1984, 331-357. és KOESTERMANN 1967, 454-469.

¹⁵⁰ Plin. Nat. Hist. XVII,1,5

¹⁵¹ Suet. Nero,38.

¹⁵² Cassius, Róm. Hist. LXII,16.

¹⁵³ A vádak részletes jogi és filológiai elemzését ld. MOREAU 1961, 33-40; BARNES 1968, 34-36; KERESZTES 1979, 247-257; PECSUK 2009, 66-72.

¹⁵⁴ A szakirodalomban elterjedt nézet szerint a keresztényekre Poppaea Sabina és a környezetében élő zsidó személyek terelték a császár figyelmét. E nézetet osztó kutatókat és érvelésüket részletesen felsorolja KERESZTES 1979, 257 (57.j.) és SÁRY 2004a, 204 (176.j.)

¹⁵⁵ Barnes véleménye szerint a Tertullianus által használt „*institutum Neronianum*” kifejezés pusztán az üldözés céltudatos megfogalmazása és nem jogi fogalmat jelöl. Ld. BARNES 1968, 35

¹⁵⁶ A vád alapján (atheotés) a kutatás egy része prozelitaként azonosítja őket, míg mások szerint keresztény vallású személyek voltak. Összefoglalóan vö. KERESZTES 1979, 261 (81.j.)

¹⁵⁷ Vö. KERESZTES 1979, 267 (99.j.)

¹⁵⁸ KERESZTES 1979, 267 (100.j.)

fogadjuk is el,¹⁵⁹ ennek alapján akkor sem következtethetünk arra, hogy a keresztények ellen valamiféle általános érvényű jogi szabályozás, törvény vagy rendelet létezett volna Domitianus uralkodása alatt,¹⁶⁰ azonban Flavius Clemens esetében is valószínűbbnek látszik, hogy a császárkultusznak szegült ellen.

Plinius,¹⁶¹ Bithynia helytartójaként arról számol be, hogy nem vett még részt semmiféle tárgyaláson, amelyben keresztények érintettek lettek volna, ezért nem tudja, miképpen járjon el velük szemben vagy milyen büntetést kapnak általában. A vádlottaknak három kategóriája volt: azok, akik kereszténynek vallották magukat, azok, akik tagadták, hogy valaha keresztények lettek volna és azok, akik egykor keresztények voltak. Úgy tűnik, hogy az első két csoportot gond nélkül tudta kezelni – az elsőt, nyilvánvalóan felségsértés vádjával kivégeztette (vagy Rómába küldte, ha *civis Romanus* volt az illető), míg a másodikat elengedte, miután bemutattatta a kötelező áldozatot a császárnak és az isteneknek¹⁶². A harmadik csoport, amely igen népes lehetett, okozott fejtörést Pliniusnak, s ezért írt Traianusnak. Amikor kivégeztette vagy Rómába küldte azokat, akik kereszténynek vallották magukat és ennél fogva nem mutatták be az áldozatot, nem voltak kétségei afelől, hogy milyen büntetést kell kiszabnia. Ám amikor a harmadik csoportot vizsgálta ki, rájött, hogy a keresztények semmilyen illegális tevékenységet nem végeztek, mint például rablás vagy házasságtörés: egyetlen bűnük a „furcsa babonáság” volt. Ennek fényében kérte Traianust, hogy engedjen helyet a bűnbánásnak. Levele szövege szerint ifj. Plinius a keresztények egy részével kapcsolatban ismert és alkalmazott egyfajta büntető eljárást, levelének megírása előtt. Ez a tény közvetetten utalhat pl. a Nero alatti rendelkezések létre, illetve érvényességére (ld. 14/A forrás). A levélben olyan keresztények ügyében kért felvilágosítást, akiket semmilyen általa ismert büntetendő (i.e. törvényben, szabályban, rendeletben) vétségben nem talált tényszerűen bűnösnek, pusztán a kereszténységüket és ezen belül saját ’babonáságaikat’, azaz követett rituáikat nevesíthette.

A császár válaszában nem fektetett le semmilyen általános szabályt, de elrendelte, hogy a keresztényeket – bár nem kell őket céltudatosan üldözni vagy keresni – meg kell büntetni, ha bevádolják őket és nyíltan vállalják kereszténységüket, azonban ha az illető hajlandó áldozatot bemutatni az isteneknek, akkor szabadon kell engedni, még abban az esetben is, ha felmerült a gyanú, hogy korábban keresztény volt. A császár válasza egyértelművé teszi, hogy a keresztények

¹⁵⁹ Ennek ellentmond, hogy az arisztokrácia körében ebben a korai időszakban még nem ismerünk keresztény vallású személyt. Vö. BROWN 1961, 1-11.

¹⁶⁰ A Jelenések könyve is utal üldözésekre, de ezekben az esetekben is olyan vértanúkról, mártírokról van szó, akik visszautasították a császár képmásának tiszteletét. Ld. Jel 7,14; Jel 12,11; Jel 20,4; ennek részletes elemzését ld. KERESZTES 1979, 271-272.

¹⁶¹ A császár és a helytartó levelezésének történeti, filológiai elemzését ld. SHERWIN-WHITE 1966; FREUDENBERGER 1967 és újabban MÉTHY 2007

¹⁶² Plinius 94/95-ben praetori tisztséget viselt, így pontosan tisztában lehetett azzal, hogy a vád alól akkor tisztázhatta magát valaki, ha bemutatta a kötelező áldozatot. Vö. pl. KERESZTES 1979, 271.

kivégzésére nem azért került sor, mert keresztény vallásúak voltak, hanem azért, mert vallásukból kifolyólag megtagadták a kötelező áldozat bemutatását, s így a felségsértés bűnébe estek,¹⁶³ amelyet alátámasztanak az idézett vértanúakták is (14/G és 14/E).

Összegezve az elmondottakat, a források alapján azt láthatjuk, hogy a római állam képviselői vallási szempontból kezdetben nem tulajdonítottak nagy jelentőséget a kereszténységnek – legalább Nero uralkodási idejéig, így gyakorlását törvényileg sem korlátozták. A korai időszakban a keresztények és a római közigazgatás közötti összeütközések a keresztények és zsidók közt kialakult nézeteltérésekből adódtak. Nero császár uralkodása alatt (54-68) néhány forrásszöveg szerzője szerint megfogalmaztak valamiféle szabályozást a keresztény vallásgyakorlattal kapcsolatban, azonban ez, és a III. század közepéig terjedő időszak példái (14/A-B) különösen ifj. Plinius idézett levélváltása a császárral arra utalnak, hogy a kérdés általános, birodalmi szintű kezelésére nem került sor. Megfogalmazható, hogy csak helyileg és esetileg vált megoldandó közigazgatási kérdéssé a kereszténység, s a III. század közepéig¹⁶⁴ az eljárások alapja a felségsértés büntetének gyanúja volt.

Az I-II. századokban tehát nem kifejezetten üldözésekről, csupán az egyes keresztény vallású személyek elleni eljárásokról beszélhetünk, amelyek során különböző közjogi bűncselekmények alapján (zavargás, szentségtörés, felségsértés) ítélték el a vádlottakat, amint hasonló következtetésekre a korábbi szakirodalomban is jutottak már, a források történeti – filológiai részletes és együttes értelmezése nélkül, alapvetően az eljárásügyi tényekre támaszkodva.¹⁶⁵

¹⁶³ Eltérő véleményt képvisel BARNES 1968; KERESZTES 1979, 285; SÁRY 2004a, 210.

¹⁶⁴ A III. századi üldözések történeti és jogi összefoglalását ld. MOLTHAGEN 1970, 38-101. és BARNES 2010

¹⁶⁵ Emellett érvel LE BLANT 1893, 50-51.; CONRAT 1897, 10.

IV. FELHASZNÁLT FORRÁSOK

ApCsel	<i>Apostolok cselekedetei</i>
Ap. Apol.	<i>Apuleius, Apologia</i>
Cass. Róm. Hist.	<i>Cassius Dio, Rómaiké isztoria</i>
Cic. Nat.	<i>Cicero, De Natura Deorum</i>
Cic. Off.	<i>Cicero, De officiis</i>
Eusz. HE	<i>Eusebios, Historia ecclesiastica</i>
Fil	<i>Filippieknek írt levél</i>
Ios. Ant.	<i>Iosephus Flavius, Antiquitates Iudaicae</i>
Ios. Bell.	<i>Iosephus Flavius, Bellum Iudaicum</i>
Ios. Ap.	<i>Iosephus Flavius, Contra Apionem</i>
Iuv. Sat.	<i>Iuvenalis, Saturae</i>
Jn	<i>János evangéliuma</i>
Jel	<i>Jelenések könyve</i>
Kol	<i>Kolosszeieknek írt levél</i>
1Kor	<i>Korintusiaknak írt I.levél</i>
2Kor	<i>Korintusiaknak írt II.levél</i>
Lk	<i>Lukács evangéliuma</i>
Min. Oct.	<i>Minucius Felix, Octavius</i>
Móz V.	<i>Mózes ötödik könyve</i>
1Pt	<i>Péter I. levele</i>
Plin. Nat. Hist.	<i>Plinius Maior, Naturalis historia</i>
Plin. Ep.	<i>Plinius Minor, Epistulae</i>
Róm	<i>Rómaiaknak írt levél</i>
Sen. Ep.	<i>Seneca, Epistulae morales</i>
Suet. Calig.	<i>Suetonius, Caligula</i>
Suet. Dom.	<i>Suetonius, Domitianus</i>
Suet. Nero	<i>Suetonius, Nero</i>
Suet. Tib.	<i>Suetonius, Tiberius</i>
Sulp. Sev. Ch.	<i>Sulpicius Severus, Chronica</i>
Tac. Hist.	<i>Tacitus, Historiae</i>
Tertull. Apol.	<i>Tertullianus, Apologeticum</i>
Tertull. Scorp.	<i>Tertullianus, Scorpiacae</i>
1Thessz	<i>Thesszalonikaiaknak írt I. levél</i>
2Thessz	<i>Thesszalonikaiaknak írt II. levél</i>
2Tim	<i>Timóteusnak írt II. levél</i>
Tit.	<i>Titusznak írt levél</i>

V. FELHASZNÁLT IRODALOM

- ADAMIK 1993 Adamik T.: Flagitia Christianorum. *Theologiai Szemle* 36/2 (1993), 66-70.
- ADAMIK 1998 Adamik, T.: The Image of Simon Magus in the Christian Tradition. /In/: Bremmer, J. N. (ed.): *The Apocryphal Acts of Peter. Magic Miracles and Gnosticism. Studies on the Apocryphal Acts of the Apostles* 3. (Leuven, 1998), 52-64.
- ADAMIK 2000 Adamik T.: Simon mágus alakja a keresztény hagyományban. *Antik Tanulmányok* 44/1-2. (2000) , 147-160.
- AE *L'Année épigraphique.* (Paris, 1888-)
- ALFÖLDY 2011 Alföldy G.: *Römische Sozialgeschichte.* (Stuttgart, 2011)⁴
- BAKIRTZIS – KOESTER 1998 Bakirtzis, Ch. – Koester, H. (ed.): *Philippi at the Time of Paul and after His Death.* (Harrisburg, 1998)
- BAMMER – MUSS 1996 Bammer, A. – Muss, U.: *Das Artemision von Ephesos.* (Mainz, 1996)
- BAMMER 1984 Bammer, A.: *Das Heiligtum der Artemis von Ephesos.* (Graz, 1984)
- BARNES 1968 Barnes, T. D.: Legislation against the Christians. *The Journal of Roman Studies* 58 (1968), 32-50.
- BARNES 2010 Barnes, T. D.: *Early Christian Hagiography and Roman History.* (Tübingen, 2010)
- BAUDY 2006 Baudy, D.: Prohibitions of Religion in Antiquity: Setting the Course of Europe's Religious History. /In/: Ando, C. – Rüpke, J. (ed.): *Religion and Law in Classical and Christian Rome.* Potsdamer Altertumswissenschaftliche Beiträge Bd. 16 (2006), 100-114
- BECHERT 1999 Bechert, T.: *Die Provinzen des römischen Reiches: Einführung und Überblick.* (Mainz, 1999)
- BENOIT 1976 Benoit, P.: The Archaeological Reconstruction of the Antonia Fortress. in: (ed. Yigael Yadin) *Jerusalem Revealed: Archaeology in the Holy City 1968-1974.*
- BÉKÉS–DALOS 2006 Békés G. – Dalos P., *Újszövetségi Szentírás.*(Budapest, 2006)
BMCG *British Museum Catalogue of Greek Coins.* (London, 1873-1929)
- BOLYKI 1998 Bolyki, J.: Head downwards: The Cross of Peter in the Lights of the Apocryphal Acts, of the New Testament and of society-

- transforming Claim of Early Christianity. /In/: Bremmer, J. N. (ed.): *The Apocryphal Acts of Peter. Magic Miracles and Gnosticism. Studies on the Apocryphal Acts of the Apostles 3.* (Leuven, 1998), 111-122.
- BORMANN 1995 Bormann, L.: *Philippi: Stadt und Christengemeinde zur Zeit des Paulus.* (Leiden, 1995)
- BROWN 1961 Brown, P. R. L.: Aspects of the Christianization of the Roman Aristocracy. *The Journal of Roman Studies* 51 (1961) 1-11.
- BURKERT 1962 Burkert, W.: Caesar und Romulus-Quirinus. *Historia* 11 (1962), 356-376.
- CARTER – MACK 2003 Carter, J. C. – Mack, G. R.: *Crimean Chersonesos: City, Chora, Museum, and Environs.* (Austin, 2003)
- CIL *Corpus Inscriptionum Latinarum* (Berlin, 1862-)
- CLAUSS 1999 Clauss, M.: *Kaiser und Gott. Herrscherkult im römischen Reich.* (Leipzig, 1999)
- CONRAT 1897 Conrat, M.: *Die Christenverfolgungen im römische Reiche vom Standpunkte des Juristen.* (Leipzig, 1897)
- DABROWA 2000 Dabrowa, E.: Legio III Gallica. /In/: Le Bohec, Y.: *Les légions de Rome sous les Haut-Empire.* (Lyon, 2000), 309-316.
- DEGRASSI 1952 Degrassi, A.: *I Fasti consolari dell'Imperio Romano dal 30 a. C. al 613 d. C.* (Roma, 1952)
- DICKIE 2010 Dickie, M. W.: Magic in the Roman Historians. /In/: Gordon, R. L. – Simón, F. M. (ed.): *Magical Practice in the Latin West. Papers from the International Conference held at the University of Zaragoza 30 Sept.–1 Oct. 2005.* (Leiden, 2010), 79-104
- DUNN 2007 Dunn, J. D. G.: *The New Perspective on Paul.* (Grand Rapids, 2007)
- ELBOGEN 1904 Elbogen, J.: *Die Religionsanschauung der Pharisäer.* (Berlin, 1904)
- FILORAMO 2000 Filoramo, G.: *A gnoszticizmus története.* (Ford.: Dobolán K.) (Budapest, 2000)
- FITZMEYER 2002 Fitzmeyer, J. A.: Pál. /In/: Jeromos Bibliakommentár III. Biblikus Tanulmányok. (473-487.)

- FÖLDI – HAMZA 2010 Földi A. – Hamza G.: *A római jog története és institúciói.* (Budapest, 2010)¹⁵
- FREUDENBERGER 1967 Freudenberg, R.: *Das Verhalten der römischen Behörden gegen die Christen im 2. Jahrhundert dargestellt am Brief des Plinius an Trajan und den Reskripten Trajans und Hadrians.* Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte. 52. Heft. (1967)
- GALSTERER-KRÖLL 1972 Galsterer-Kröll, B.: Untersuchungen zu den Beinamen der Städte des Imperium Romanum. *Epigraphische Studien* 9 (1972), 44-145.
- GRADEL 2002 Gradel, I.: *Emperor Worship and Roman Religion.* (Oxford, 2002)
- GRAF 2009 Graf, F.: *A mágia a görög-római világban.* (Ford.: Torma P.) (Budapest, 2009)
- GRÜLL 2009 Grüll, T.: *A kövek kiáltanak. 50 történeti dokumentum az Újszövetség tanulmányozásához.* (Budapest, 2009)
- GRÜLL 2010 Grüll T.: *Áruló vagy megmentő? Flavius Josephus élete és művei.* (2010)
- HARRINGTON 2003 Harrington, D. J.: Evangélium Márk szerint. /In/: Jeromos Bibliakommentár II. Biblikus Tanulmányok. (43-95.)
- HAVAS – HEGYI – SZABÓ 2007 Havas L. – Hegyi W. Gy. – Szabó E.: *Római történelem.* (Budapest, 2007)
- HEBERDEY – NIEMANN– WILBERG 1912 Heberdey, R. – Niemann, G. – Wilberg, W.: *Das Theater in Ephesos.* Forschungen in Ephesos 2. (Wien, 1912)
- HENGEL - HECKEL 1991 Hengel, M. – Heckel, U.: *Paulus, Missionar und Theologe und das antike Judentum.* (Thübingen, 1991)
- HILL 2010 Hill, G.: *A History of Cyprus. Vol. 1.* (2010)
- HERCZEG 2004 Herczeg P.: *Az Újszövetség teológiájának vázlata.* (Budapest, 2004)
- ILLÉS 2013 Illés, I. Á.: Városi közigazgatás a Digesta 50. könyvében. /In/: Székely M.– Illés I. Á. (szerk.): *Késő római szöveggyűjtemény.* (Szeged, 2013),
- JEWETT 1979 Jewett, R.: *A Chronology of Paul's Life.* (Philadelphia, 1979)
- JONES 1986 Jones, A. H. M.: *The Later Roman Empire, 284-602: A Social Economic and Administrative Survey.* (Baltimore, 1986)²

- KERESZTES 1979 Keresztes, P.: The Imperial Roman Government and the Christian Church I. From Nero to the Severi. /In/: Temporini, H. (ed.): *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II.23.1* (Berlin-New York, 1979), 274-315.
- KIENAST 1996 Kienast, D.: *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. (Darmstadt, 1996)
- KOESTERMAN 1967 Koesterman, E.: Ein folgenschwerer Irrtum des Tacitus (Ann. 15, 44, 2ff.)? *Historia* 16 (1967), 456-469
- KÖVES-ZULAUF 1995 Köves-Zulauf, T.: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. (Budapest, 1995)
- LAMPE 1989 Lampe, P.: *Die stadtrömischen Christen in den ersten beiden Jahrhunderten: Untersuchungen zur Sozialgeschichte*. WUNT 2/18. (1989)
- LE BLANT 1893 Le Blant, E.: *Les persécuteurs et les martyrs*. (Paris, 1893)
- LEVICK 1967 Levick, B.: *Roman colonies in southern Asia Minor*. (Oxford, 1967)
- MACRO 1980 Macro, A. D.: The Cities of Asia Minor under the Roman Imperium. /In/: Temporini, H. (ed.): *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II.7.2* (Berlin – New York, 1980), 658-697.
- METZGER 2008 Metzger, R.: *Die Prominenten im Neuen Testament: Ein prosopographischer Kommentar*. *Novum Testamentum et Orbis Antiquus/Studien zur Umwelt des Neuen Testament*. (Göttingen, 2008)
- MÉTHY 2007 Méthy, N.: *Les Lettres de Pline le Jeune. Une représentation de l'Homme*. (Párizs, 2007)
- MITCHELL–WAELEKENS 1998 Mitchell, S.– Waelkens, M.: *Pisidian Antioch: The Site and Its Monuments*. (Wales, 1998)
- MITFORD 1980 Mitford, T. B.: Roman Cyprus. /In/: Temporini, H. (ed.): *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II.7.2* (Berlin – New York, 1980), 1285-1384.
- MOLTHAGEN 1970 Molthagen, J.: *Der römische Staat und die Christen im zweiten und dritten Jahrhundert*. (Göttingen, 1970)
- MOMMSEN 1899 Mommsen Th., : *Römisches Strafrecht*. (Leipzig, 1899)

- MOMMSEN 1901 Mommsen, Th.: Die Rechtsverhältnisse des Apostels Paulus. *Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft* 2 (1901), 81-96.
- MOREAU 1961 Moreau, J.: *Die Christenverfolgung im Römischen Reich*. (Berlin, 1961)
- MURPHY- O'CONNOR 1996 Murphy-O'Connor, J.: *Paul: A Critical Life*. (Oxford, 1996)
- MUSS 1994 Muss, U.: *Die Bauplastik des archaischen Artemisions von Ephesos*. (Wien, 1994)
- NA 28 Nestle-Aland: *Greek New Testament, 28th Edition*, with Critical Apparatus. (Stuttgart, 2012)
- NIXON – RODGERS 1994 Nixon, C.E.V.–Saylor Rodgers, B.: *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyric Latini*. Transformation of the Classical Heritage 21. (Oakland, 1994)
- NÖRR 1966 Nörr, D.: *Imperium und Polis in der hohen Prinzipatszeit*. (München, 1966)
- NÓTÁRI 2007 Nótári T.: A lictorok vesszőnyalábja mint hatalmi jelkép az ókori Rómában. *Belvedere Meridionale* 19. (2007/3-4.), 5-11.
- OGG 1968 Ogg, G.: *The Chronology of the Life of Paul*. (London, 1968)
- PATRICH 2011 Patrich, J.: *Studies in the Archaeology and History of Caesarea Maritima: caput Iudaeae, metropolis Palaestinae*. *Ancient Judaism and Early Christianity* 77. (Leiden – Boston, 2011)
- PECSUK 2009 Pecsuk O.: *Pál és a rómaiak*. (Budapest, 2009)
- PERKINS 2003 Perkins, P.: Evangélium János szerint. /In/: *Jeromos Bibliakommentár II. Biblikus Tanulmányok*. (615-631.)
- PESTHY 1998 Pesthy, M.: Cross and death in the Apocryphal Acts of the Apostles. /In/: Bremmer, J. N. (ed.): *The Apocryphal Acts of Peter. Magic Miracles and Gnosticism. Studies on the Apocryphal Acts of the Apostles* 3. (Leuven, 1998), 123-133.
- PESTHY 2006 Pesthy M.: Fejjel lefelé a kereszten: Acta Petri 37-38. c. *Vallástudományi Szemle* 2006/2, 151-168.
- PETERSON 2009 Peterson, D. G.: *The Acts of the Apostles. The Pillar New Testament Commentary*. (Cambridge, 2009)
- PIR *Prosopographia Imperii Romani*. (Berlin, 1897-1898)¹
- REIFENBERG 1932 Reifenberg A.: Das antike zyprische Judentum und seine Beziehungen zu Palastina. *Journal of the Palestine Oriental Society* 12 (1932), 209-215.

- RISCH 2008 Risch, F. X.: *Die Pseudoklementinen IV.* (Berlin, 2008)
- RIVES 2010 Rives, J. B.: *Magus* and its Cognates in Classical Latin. /In/: Gordon, R. L. – Simón, F. M. (ed.): *Magical Practice in the Latin West*. Papers from the International Conference held at the University of Zaragoza 30 Sept.–1 Oct. 2005. (Leiden, 2010), 53-78
- ROBINSON – PIERPONT 2005 Robinson, M. A.– Pierpoint, W. G.: *The New Testament in the Original Greek Byzantine Textform (Greek Edition)* (Southborough, 2005)
- SANDERS 1983 Sanders, E. P.: *Paul, the Law, and the Jewish People.* (Philadelphia, 1983)
- SÁRY 2004A Sály P.: *Bűnvádi eljárások az Újszövetségben.* (Budapest, 2004)
- SÁRY 2004B Sály P.: *Keresztre feszítés az ókorban.* (Budapest, 2004)
- SCHULER 1960 Schuler, C.: The Macedonian Politarchs. *Classical Philology* 55 (1960), 90-100.
- SHERWIN-WHITE 1963 Sherwin-White, A. N.: *Roman Society and Roman Law in the New Testament.* (Oxford, 1963)
- SHERWIN-WHITE 1966 Sherwin-White, A. N.: *The Letters of Pliny: A Historical and Social Commentary.* (Oxford, 1966)
- SHERWIN-WHITE 1973 Sherwin-White, A. N.: *The Roman Citizenship.* (Oxford, 1973)²
- SIG Dittenberger, W.: *Sylloge Inscriptionum Graecarum I-IV.* (Leipzig, 1915)³
- SMALLWOOD 2001 Smallwood, M. E.: *The Jews Under Roman Rule: From Pompey to Diocletian. A Study in Political Relations.* (Boston, 2001)²
- STEGEMANN 1987 Stegemann, W.: War der Apostel Paulus ein römischer Bürger? *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* 78 (1987), 200-229.
- STROBEL 1984 Strobel, K.: *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans: Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit.* (Bonn, 1984)
- SZABÓ 2004 Szabó Á.: Betekintés a császárkultusz és a pannoniai tartománygyűlés korai történetébe
In: Szlávik Gábor (szerk.): *Dión Chrysostomos. A királyságról szóló első beszéd.* (Budapest, 2004), 254-264.

- SZLÁVIK 2002A Szlávik G.: Nyugat-Kis-Ázsia városi szervezete és tartományi igazgatása a keresztény közösségek megszilárdulása idején I. *Egyháztörténeti Szemle III/1 (2002)*, 3-50.
- SZLÁVIK 2002B Szlávik G.: Nyugat-Kis-Ázsia városi szervezete és tartományi igazgatása a keresztény közösségek megszilárdulása idején II. *Egyháztörténeti szemle III/2 (2002)*, 3-27.
- TISCHENDORF 1856 Tischendorf, C.: *Novum Testamentum Graece. Ad antiquos testes denuo recensuit, Apparatum Criticum omni studio perfectum apposuit, Commentationem Isagogicam praetextuit Constantinus Tischendorf. Editio Septima.* (1856)
- VANYÓ 1980 Vanyó L.: *Az ókeresztény egyház irodalma I.* (Budapest, 1980)
- VANYÓ 1984 Vanyó L. (ed.): *Vértanúakták és szenvedéstörténetek.* (Budapest, 1984)
- VERMASEREN 1987 Vermaseren, M. J.: *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA): Asia Minor. I.* (Leiden, 1987)
- VITTINGHOF 1984 Vittinghoff, F.: "Christianus sum" - Das "Verbrechen" von Außenseitern der römischen Gesellschaft. In: *Historia. Zeitschrift f. alte Geschichte* (1984), 331-357.
- WEBER 1986 Weber, M.: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie Bd. 3.* (Tübingen, 1986)
- WESTCOTT - HORT 1881 Westcott, B. F. and Hort, F. J. A.: *The New Testament in the Original Greek.* (New York, 1881)
- WISSOWA 1912 Wissowa, G.: *Religion und Kultus der Römer.* (München, 1912)
- WLOSOK 1978 Wlosok, W. (Hrsg.): *Römischer Kaiserkult.* (Darmstadt, 1978)
- YABRO COLLINS 2003 Yabro Collins, A.: Jelenések könyve. /In/: *Jeromos Bibliakommentár II. Biblikus Tanulmányok.* (631-661.)
- ZLINSZKY 1991 Zlinszky J.: *A tizenkéttáblás törvény töredékei.* (Budapest, 1991)
- ZLINSZKY 1997 Zlinszky J.: *Római büntetőjog.* (Budapest, 1997)